3.3.2

3.3.2

M52 एम. ए. (अर्थशास्त्र)

COURSE CODE : ECO113
BOOK CODE : ECO1133

ECO113

कृषी अर्थशास्त्र

पुस्तक ३

कृषिमालाचे विपणन

ज्ञानगंगा घरोघरी

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ

Scanned with OKEN Scanner

यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

ज्ञानगंगा घरोघरी

ECO 113
कृषी अर्थशास्त्र
Book Code : ECO1133

पुस्तक तिसरे

कृषिमालाचे विपणन

लेखक : प्राचार्य डॉ. निवास जाधव, डॉ. सतीश घाडगे

घटक १ : भारतातील कृषिमाल विपणन	१
घटक २ : भारतातील कृषिमाल किंमतविषयक धोरण	१९
घटक ३ : कृषिमालाचा विक्रेय वाढावा	३३
घटक ४ : पुरवठा साखळी व्यवस्थापन	४४
घटक ५ : वाहतूक साधने व साठवणूक सुविधा	५४
घटक ६ : माहिती तंत्रज्ञान आणि कृषिमाल विपणन	६२

Scanned with OKEN Scanner

Course Code : ECO113 Book Code : ECO1133 : कृषी मालाचे विपणन

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

कुलगुरू : प्रा. ई. वायुनंदन

प्र. संचालक : डॉ. प्रवीण घोडेस्वार, मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा

लेखक

प्राचार्य डॉ. निवास जाधव
राजा छत्रपती कॉलेज
महागाव, गडहिंग्लज
जि. कोल्हापूर

डॉ. सतीश घाडगे
सहायक प्राध्यापक, कला व वाणिज्य
महाविद्यालय, माढा
जि. सातारा

आशय संपादक

डॉ. राहुल म्होपरे
सहायक प्राध्यापक, देवचंद कॉलेज
अर्जुननगर, ता. निपाणी
जि. कोल्हापूर

डॉ. समाधान पाटील
सहयोगी प्राध्यापक आणि प्रमुख
अर्थशास्त्र विभाग, तुळजाराम चतुरचंद
महाविद्यालय, बारामती

भाषिक व अनुदेशन संपादन

डॉ. उमेश राजदेरकर
माजी संचालक
मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा
य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. शायिन शेख
शैक्षणिक संयोजक (अर्थशास्त्र)
मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

श्याम कांवळे
सहायक प्राध्यापक आणि प्रमुख
अर्थशास्त्र विभाग, सरस्वती मंदिर नाईट
कॉलेज ऑफ कॉमर्स अँड आर्टस्, पुणे

शिक्षणक्रम संयोजक

डॉ. शायिन शेख
शैक्षणिक संयोजक (अर्थशास्त्र)
मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा
य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

निर्मिती

श्री. आनंद यादव
व्यवस्थापक, ग्रंथनिर्मिती केंद्र, य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

© २०२१, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

❑ प्रथम मुद्रण : ऑगस्ट २०२१ ❑ प्रकाशन क्रमांक : २४४६
❑ मुखपृष्ठ रेखाटन : श्री. अविनाश भरणे
❑ अक्षरजुळणी : परफेक्ट कॉम्प्युटर, त्रिमूर्ती चौक, सिडको, नाशिक - ८
❑ मुद्रक व प्रकाशक : डॉ. दिनेश भोंडे, कुलसचिव, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
ISBN 978-93-92982-44-6

B21-22-89

Scanned with OKEN Scanner

सर्वोत्कृष्ट संस्थेसाठी कॉमनवेल्थ ऑफ लर्निंगच्या आंतरराष्ट्रीय गुणवत्ता पुरस्काराने सन्मानित

ज्ञानगंगा घरोघरी

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ

(महाराष्ट्र शासनाने स्थापिलेले)

ज्ञानगंगोत्री, गंगापूर धरणाजवळ, नाशिक-४२२ २२२

दूरध्वनी : (०२५३) २२३१७१४, २२३१७१५, २२३०२२७

फॅक्स : (०९१) (०२५३) २२३१७१६

वेबसाईट : http://ycmou.digitaluniversity.ac ● http://ycmou.ac.in

AB21-180

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - XI Issue - II April - June - 2022

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2020 - 6.306
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Scanned with OKEN Scanner

५. इसवी सन १७ वे शतक ते २० वे शतक या कालावधीत मराठी भाषेवर फारसी व इंग्रजी भाषेचा परिणाम

प्रा. डॉ. गोवर्धन कृष्णाहरी दिकोंडा
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, माढा.

गोषवारा

इसवी सन १७ व्या शतक ते २० व्या शतकात या कालावधीत मराठी भाषेवर फारसी व इंग्रजी भाषेचा मोठ्या प्रमाणात परिणाम झालेला आहे. शिवरायांच्या पूर्वी बहमनी काळात मराठी भाषेवर फारसी भाषेचा लोकांच्या दैनंदिन जीवनात प्रभाव पडून फारसी-मराठी अशी भाषा रूढ झाली होती. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या कारकिर्दीत मराठी भाषेवर फारसी भाषेचा परिणाम होऊ नये म्हणून राज्यव्यवहार कोश आणि लेखन प्रशस्ति सारखे कायदे संहिता तथा नियमावली तयार करून घेतली होती. त्यानंतरच्या काळातील पेशव्यांनी थोड्याफार प्रमाणात मराठी-फारसी भाषेवर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न केला होता. पेशव्यांच्या नंतर इंग्रजांच्या काळात मराठी भाषेवर फारसी भाषेसह इंग्रजी भाषेचा परिणाम झाला आणि मराठी भाषा मराठी-फारसी-इंग्रजी अशी लोकांच्या दैनंदिन जीवनात रूढ झाली. त्यामुळे आजही आपण फारसी भाषेतील अर्ज, दस्त, दस्तऐवज आणि इंग्रजी भाषेतील नंबर, रिपोर्ट, ऑफिस, पोस्ट असे शब्द सरार्सपणे वापरतो.

सूचनक शब्द किंवा महत्त्वाचे शब्द - राज्यव्यवहारकोश, लेखन प्रशस्ति, पुरशीस

प्रस्तावना

आपण आपल्या दैनंदिन जीवनात मराठी भाषा बोलताना तसेच लिहिताना अर्ज, दस्त, दस्तऐवज, रोजमेळ, कचेरी अशा फारशी शब्दासह कोर्ट, पोस्ट, नंबर, रेल्वे, एस.टी., बस अशा इंग्रजी शब्दांचा वापर करतो. परंतु सदर फारशी व इंग्रजी शब्द मराठी भाषेत कधी आले आणि पूर्णपणे सर्व सामान्य माणसाच्या जीवनात कधी रूढ झाले याचा चिकित्सक संशोधन करणे आवश्यक आहे. संशोधक उपरोक्त शीर्षकानुसार इसवी सन १७ वे शतक ते २० वे शतक या कालावधीत मराठी भाषेवर फारसी व इंग्रजी भाषेचा परिणाम कसा झाला याबाबत संशोधनात्मक दृष्टीने संशोधन लेख सादर करत आहे.

मराठी भाषेचा उदगम

मराठी भाषेचा जन्माबाबत कृष्णाजी पांडुरंग कुलकर्णी, संचालक-मराठी संशोधन मंदिर, यांनी 'मराठी भाषा उद्गम व विकास' ग्रंथात, "सर्व प्राकृत भाषा, अपभ्रंश व संस्कृत ह्या भाषांनी आपापल्या परीने मराठीस जन्माला आणण्यास हातभार लावलेला दिसतो. निरनिराळ्या भाषा बोलणारे निरनिराळे समाज निरनिराळ्या भागातून अनेक कारणांमुळे महाराष्ट्रात उतरले आणि तेथे स्थायिक झाले. त्यांच्या संमिश्र बोलण्यानेच मराठी भाषा भाषा बनली. महाराष्ट्र देश ज्याप्रमाणे गोपराष्ट्र, मल्लराष्ट्र, अश्मक, कुंतल, विदर्भ, कोकण इत्यादी लहान लहान

Scanned with OKEN Scanner

३. वाक्यप्रयोग – आत्मसुखे लेहून देणे, उजूर ऐकणे, कळहो निवडणे, तालीक घेऊन असेली, फिराऊन देणे, अवलाद अफलाद चालविणे, सरफराजी करणे

४. पदनामे – हवालदार, देशमुख, रख्तवान, देसाई, मोकदम

५. इतर – फर्मान, सिका, मोर्तब

थोडक्यात, बहुसंख्य जनता ही मराठी भाषिक असल्यामुळे व मराठी भाषेचे देवनागरी लिपी लेखनास फारसीच्या लिपीपेक्षा अधिक सोयीस्कर असल्यामुळे, इस्लामी परकीय राज्यकर्त्यांची नसलेली अशी मराठी भाषा, प्रशासनाची सोय म्हणून का होईना, पण प्रशासनात वापरली गेली. मात्र परभाषी राज्यकर्त्यांना समजेल अशा रीतीने तिच्या रूपात आमूलाग्र बदल झाले व तिचे हे फारसी प्रभावित नवे रूप प्रशासनात रूढ झाले. राज्यकर्त्यांना साहाय्यकारी असलेल्या सर्व मराठीभाषी सेवकांनी प्रशासनाच्या वापरातील ही नवी मराठी, बहुधा परकीय सत्तेचा अनुनय करण्यासाठी व गत्यंतर नाही म्हणून पचवली व आत्मसात केल्याचे निदर्शनास येते.

शिवकालीन मराठी भाषा

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या कारकिर्दीत स्वराजाच्या प्रशासनात मराठी भाषेचा जास्तीत जास्त व्हावा म्हणून रघुनाथपंत हणमंते यांच्या करवी 'राज्यव्यवहारकोश' आणि बाळाजी आवजी चिटणीस यांच्याकडून 'लेखन प्रशस्ति' हा ग्रंथ तथा नियमावली लिहून घेतला होता. यामुळे"

१. शिवकालीन प्रशासनक्षेत्रात वापरल्या जाणाऱ्या भाषेमध्ये उत्तरोत्तर मराठी शब्दांचे प्रमाण अधिक होत गेले, पण फारसी शब्द पूर्णतः नाहीसे झाले असे मात्र झाले नव्हते; रूढ व प्रचलित फारसी शब्द कायम राहिले होते.

२. मायने व कालोल्लेख या बाबतीत फारसी व मराठी दोन्ही धर्तीवरील प्रकार आढळतात.

३. वाक्यरचना अधिक भारदस्त, डौलदार व परिणामकारक होऊ लागली. दीर्घ मिश्र वाक्ये व छोटी सुटसुटीत वाक्ये अशी दोन्ही प्रकारची रचना प्रशासनिक मराठीत होऊ लागली.

४. विविध स्तरांवरील व्यक्तींनी एकमेकांशी केलेला पत्रव्यवहार वा राजाने दिलेल्या सूचना यांतील भाषा व्यक्तीसापेक्ष असल्याचे दिसते. प्रशासनिक भाषा वापरणाऱ्या व्यक्तीचा व्यक्तिगत भाषा शैलीचा त्या भाषेवरील ठसा उठून दिसतो.

या काळातील प्रशासन यंत्रणेचा जनतेशी होणारा भाषिक व्यवहार लिखित स्वरूपात फारसा उपलब्ध असल्याचे आढळत नाही. प्रजेतील व्यक्तींना वा देवस्थानांना दिलेल्या सनदा किंवा अभयपत्रे यांना जनता संपर्काची भाषा संबोधता येईल. परंतु प्रशासनिक लिखित भाषा बव्हंशी प्रशासक राज्यकर्ता व प्रशासन यंत्रणेतील विविध स्तरांवरील सेवकवर्ग यांच्यापुरतीच मर्यादित होती.

प्रशासनात वापरल्या जाणाऱ्या भाषेचे स्वरूप विशिष्ट धोरणाने बदलण्याचे प्रयत्न या कालखंडात झाले. शब्द योजनादी वैशिष्टये, राज्यकर्त्यांच्या भाषिक धोरणानुसार काटेकोररित्या न बदलता अर्थाची समर्पकता व बरीच वर्षे रुळल्यामुळे आलेली पर्यायाची परिचितता यांनुसार व्यवहारास सोयीची वाटली त्या प्रमाणातच बदलली.

पारा स्टांडर्ड टाईम, सेक्शन, सी.आय.डी., प्लीडर असे कित्येक इंग्रजी शब्द या प्रशासनिक मराठीने आपल्यात सामावून घेतलेले दिसतात. त्याच बरोबर पूर्वकालीन प्रचलित फारसी शब्दही प्रशासनिक मराठीत कायम राहिलेले दिसतात. डाक, मत्ता, अर्जी, तर्फने, लाखोटा, खबर, पाव कलाकाचा औकाश, बरसादीचे दिवसात, जलदीची डाक, जाबसाल, मालूम, इन्साफ करणे, दर्या, हुद्दा, हजर, मलिक मा आझमा असे काही शब्द उदाहरणादाखल देता येतील."

या कालखंडात आपण वरील विवेचनावरून इंग्रजी राजवटीतील प्रशासकीय कामकाजातील मराठी आणि इंग्रजी संमिश्र भाषेचे परिणाम पाहिलेले आहे. असेच परिणाम अ-प्रशासकीय म्हणजे सामान्य जनतेच्या दररोजच्या जीवनातही झालेला दिसून येतो.

संशोधन पद्धती

उपरोक्त संशोधन लेखासाठी पुराभिलेख संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. याकरीता प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा तसेच मूळ कायद्यांचा अभ्यास केलेला आहे.

संशोधन आणि चर्चा

इसवी सन १७ व्या शतक ते २० व्या शतकात या कालावधीत मराठी भाषेवर फारसी व इंग्रजी भाषेचा परिणाम या विषयावर संशोधन लेख करण्याचा हेतू असा की, या कालावधीत आणि या कालावधीच्या आधी महाराष्ट्र प्रदेशावर जसजसे विविध सत्ताधीशांचे आक्रमण झाले त्यानुसार त्यांचे वर्चस्व प्राप्त झाले. तसे त्या त्या राजकर्त्यांनी त्यांची बोली व प्रशासकीय भाषा स्थानिक नागरिकांवरही लादला आहे. त्यामुळे येथील स्थानिक भाषा त्यांच्या परकीय भाषेत समरस होऊन सामान्य नागरिकांत रूढ झालेली होती आणि ती आजतागायत तसेच कार्यरत असल्याचे निदर्शनास येते.

निष्कर्ष

कोणत्याही भाषेचा उदगम त्या त्या विशिष्ट प्रदेशात तथा नागिरकांच्या सोयीसाठी निर्मिती झालेली असले तरी, कालांतराच्या ओघाने सदर मूळ भाषेवर इतर भाषेचा कोणत्या ना कोणत्या परिस्थितीत तथा त्यातील शब्दांचा प्रभाव प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे पडत असतो. त्यामुळे मूळ भाषेचा अभ्यास करताना त्या समवेत त्या काळाचा ऐतिहासिक, सामाजिक, राजकीय, भौगोलिक घटनांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. अन्यथा भाषेचा अभ्यास निरर्थक ठरतो.

संदर्भ

१. कुलकर्णी पां. कृ., (१९९३), मराठी भाषा उद्गम व विकास, पृ. १६८
२. नाहटा विजय, (२०११) ऑक्टोबर, संपादक-मासिक लोकराज्य, अंक ७, पृ. १६
३. राजवाडे वि. का., (शके १८३७), राजवाडे लेख संग्रह भाग एक, खंड ८, पृ. ३८२-३८४
४. राजवाडे वि.का., (शके १८३७), मराठयांच्या इतिहासाची साधने, खंड २०, पृ. २
५. मुजुमदार गं. ना., (१९३०), संपादित-शिव चरित्र साधने, खंड -२, ले.१३९, पृ. १७१

Scanned with OKEN Scanner

Dr. Govardhan Dikonday

UGC CARE LISTED
ISSN No 2394-5990

संशोधक

● वर्ष : ९० ● मार्च २०२२ ● पुरवणी विशेषांक ०५

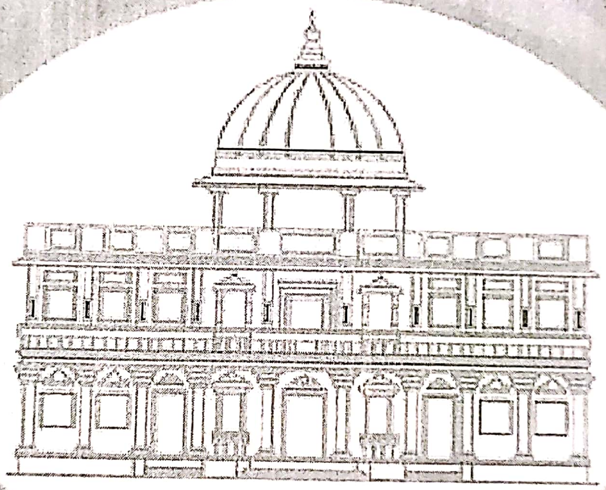

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

२१ ईस्ट इंडिया कंपनी कालीन कायदे – चिकित्सक आढावा (इसवी सन १७५७ ते १८५८)
– डॉ. गोवर्धन दिकोंडा, माढा, जि.सोलापूर ---------------------------------- ८६

२२ सामाजिक इतिहासाचे महत्व व समाजशास्त्रीय विचारांचा इतिहास
– डॉ.हरिदास जाधव, शिरूर, जि.पुणे ------------------------------------ ९०

२३ बार्डोली सत्याग्रहातील वल्लभभाई पटेल यांची भूमिका
– डॉ.जयंत रामटेके, सडक अर्जुनी, जि.गोंदिया ------------------------------- ९३

२४ स्वातंत्र्योत्तर काळातील कृषी विकासाच्या प्रगतीच्या प्रवृत्तीचा अभ्यास
– डॉ. के.पी.देशमुख, महागाव, ता.गडहिंगलज, जि.कोल्हापूर ---------------------- ९९

२५ राष्ट्रउभारणीत (विकास) कृषी आणि उदयोग क्षेत्राचे योगदान – डॉ.के.जी.ढोबळे, अमरावती -- १०४

२६ आधुनिक भारताचे राष्ट्रनिर्माते : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – डॉ.के.बी.वासनिक, गोंदिया ---- ११०

२७ १८५७ च्या उठावतील आदिवासी क्रांतिकारक राणी अवन्तीबाईचे योगदान
– डॉ.लक्ष्मण गोरे, २) प्रदीप चव्हाण, ?? ------------------------------ ११४

२८ आधुनिक भारताचे निर्माते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
– १) डॉ. एल. एच.नंदेश्वर, २) डॉ.आर.एम. मेश्राम, ब्रह्मपुरी, जि. चंद्रपूर. ---------- ११९

२९ दलित चळवळींचा राष्ट्र उभारणीमधील सहभाग
– डॉ. माधुरी देवतळे, नागपूर --------------------------------------- १२४

३० राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेतील मुलतत्त्वे आणि बौद्ध विचार
– डॉ.महेंद्र गायकवाड, नागपूर --------------------------------------- १३०

३१ आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत नागपूर जिल्ह्यातील कामठी नगर पालिकेच्या कार्याचे योगदान
– डॉ.ममता इलमकर, ?? -- १३३

३२ राजसत्तेच्या फटीतून होळकर या मराठे सरदार घराण्यातील तुळसाबाई होळकर
– डॉ.मंगला गोरे, नागपूर --- १३६

३३ दलित स्त्री चळवळीच्या शिलेदार श्रीमती शांताबाई सरोदे
– डॉ.मंजुषा धापूडकर, अमरावती ------------------------------------- १३९

३४ वर्तमान शैक्षणिक व वैज्ञानिक विकास : मानवाच्या आर्थिक स्थैर्यास घातक
– डॉ.मंजुषा ठाकरे, नागपूर -- १४१

३५ डॉ. बी. आर. आंबेडकरांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान : (जल नियोजनाच्या विशेष संदर्भात)
– डॉ. निशांत शेंडे, नंदुरबार. -------------------------------------- १४६

३६ स्वातंत्र्य सैनिक रायकुमार भोगीलाल गुजर यांचे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान
– डॉ.पद्माकर गोरे, शिरूर, जि.पुणे ----------------------------------- १४९

३७ भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील क्रांतिकारी स्त्रियांचे योगदान : दुर्लक्षित महिलांच्या संदर्भात
– डॉ.प्रज्ञा कामडी, मोवाड, ता.नरखेड, जि.नागपूर ----------------------------- १५२

३८ स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून स्त्रीमुक्तीत समाजसुधारकांच्या चळवळीचे योगदान
– डॉ. प्रमिला भुजाडे, नागपूर. -------------------------------------- १५७

३९ कम्युनल ट्रँगल इन इंडिया – डॉ. पी. ए. ओलेकर, आष्टा, ता.वाळवा, जि.सांगली -------- १६२

४० आधुनिक भारताचे निर्माते – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
– डॉ.प्रतिभा गाडवे, नागपूर --------------------------------------- १६८

Scanned with OKEN Scanner

ईस्ट इंडिया कंपनी कालीन कायदे – चिकित्सक आढावा (इसवी सन १७५७ ते १८५८)

प्रा. डॉ. गोवर्धन कृष्णाहरी दिकोंडा
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, माढा, जि. सोलापूर.
मोबाईल – ९०२१२०७३३६, ईमेल – govardhan.docs@gmail.com

गोषवारा :

दि. ३१ डिसेंबर १६०० रोजी इंग्लडमध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना झाली. सुरुवातीला कंपनीचे धोरण फक्त व्यापार करणे हाच उद्देश होता. साधारणपणे कंपनीने १६०८ ते १७५७ पर्यंत व्यापाराचे धोरण ठेऊन भारतात मोठ्या प्रमाणात व्यवसाय केला होता. १७५७ ची प्लासीची लढाई, १७६१ पानिपतचे तिसरे युद्ध आणि १७६४ च्या बक्सारच्या युद्धामुळे कंपनीला भारतात आपसूकच परीस्थिती अनुकूल झाल्याने कंपनी भारतावर राजकीय वर्चस्व स्थापन करण्याचा विचार करू लागली. कंपनीने भारतात कायमस्वरूपी पुढील अनेक शतकांचा विचार करून एक मजबूत राजकीय व प्रशासन निर्माण करणेकरीता कायद्याचे राज्य (Rule of Law)' विचार केला. म्हणजे भारतात जे काही घडामोडी होतील ते सर्व फक्त कायद्याने होतील. आणि हे निर्मित होणारे कायदे भारतात राहणाऱ्या सर्व नागरिकांना लागू होणार होता. वस्तुतः कंपनीचे कोणताही संचालक भारतात आलेला नव्हता. त्यांनी त्यांचा व्यापार व व्यवसाय फक्त त्यांनी नेमलेल्या अधिकाऱ्यांच्या मार्फत केलेला होता. वस्तुस्थितीनुसार विचार करता कंपनी फक्त त्यांच्या अधिकाऱ्यांवर वचक ठेवण्यासाठी कायदे केली परंतु त्याचा फायदा भारतातील इतर नागरिकांवर वचक ठेवण्यासाठी झाला. यामुळे भारतात ब्रिटीशांच्या धरतीवर कायद्याचे राज्य (Rule of Law)' सुरु झाले.

Key Words – संवैधानिक कायदे, करार, सनद, नियमन कायदे.

प्रस्तावना :

दि. ३१ डिसेंबर १६०० रोजी इंग्लडमध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना झाली. इसवी सन १६०८ मध्ये कंपनीने सर्वप्रथम सुरत येथे आपले पहिले व्यापारी वखार उघडले. जसजसे कंपनीला भारतातील व्यापाराचा आवाका लक्षात आला त्यानुसार कंपनीने भारतातील इतर प्रांतातही म्हणजे मद्रास, कलकत्ता व पुढे काही कालावधीनंतर मुंबई आणि दिल्ली येथे आपले वखार स्थापन करायला सुरुवात केली. कंपनीला व्यापारात मोठ्या प्रमाणात नफा होत होता. वस्तुतः कंपनीचे एकही संचालक तथा गुंतवणूकदार भारतात आला नव्हता किंवा त्यांना भारतात येण्याचे आवश्यकता वाटत नव्हते. तरीही भारतातून त्यांना मोठ्या प्रमाणात फायदा त्यांनी नेमलेल्या अधिकारी तथा कर्मचाऱ्यांच्या मार्फत होत होता. त्यामुळे कंपनीने त्यांच्यावर विश्वास ठेऊन कंपनीचे कारभार अखंडपणे चालत होता. या अखंडपणे चालण्याच्या पाठीमागे कंपनीने काही मजबूत प्रशासकीय यंत्रणा व्यवस्था उभी केली होती. कंपनीने भारतात येणाऱ्या त्यांच्या प्रत्येक अधिकारी तथा कर्मचाऱ्यांना भारतात घडणाऱ्या प्रत्येक घटनाचे तीन प्रतीत लेखी ठेवण्याचे आदेश केले होते. त्यानुसार त्यांनी त्यातील एक प्रत इंग्लडला कंपनीकडे पाठवायचे आणि उर्वरीत दोन पैकी एक आपल्या स्थानिक वरिष्ठांना कळवायचे आणि एक आपल्याकडे ठेवायचे. यामुळे कंपनीला आपल्या अधिकारी तथा कर्मचाऱ्यांवर दृढ विश्वास होता. शिवाय जे चुकार व फसवणूक करणारे अधिकारी तथा कर्मचारी होते त्यांच्यावर योग्य ती कारवाई करायचे. The Eighteenth Century (Vol. 52, No. 2, University of Pennsylvania) या ग्रंथात याबावत चर्चा केली गेली होती त्यातील उतारा पुढीलप्रमाणे :

We have thus a Corporation ruling over an immense Empire, not formed, as in Venice, by eminent patricians, but by old obstinate clerks, and the like odd fellows, No wonder, then, that there exists no government by which so much is written and so little done, as the Government of India. When the East India Company was only a commercial association, they, of course, requested a most detailed report every item from the managers of their Indian factories, as is done by every trading concern. When the factories grew into an Empire, the Commercial items into ship loads of correspondence and documents, the Leaden hall clerks went on in their system, which made the Directors and the Board their dependents; and they succeeded in transforming

Scanned with OKEN Scanner

ISSN No. 2394-5990

the India Government into once immense writing machine. Lord Broughton stated in his evidence before the Official Salaries Committee, that with one single dispatch 45,000 pages of collections were sent.'

उपरोक्त उताऱ्यामधून आपणास स्पष्टपणे दिसून येते की, कंपनीने प्रत्येक अधिकारी तथा कर्मचाऱ्यांना पत्र लेखन करणेबाबत सूचना दिलेल्या होत्या.

कंपनीने इसवी सन १६०८ ते १७५७ पर्यंत व्यापाराचे कामकाज पाहत होते. १७५७ चे प्लासीची लढाईमुळे कंपनीला भारतात राजकीय सत्ता स्थापन करणेबाबत पोषक वातावरण निर्माण झाले. असेच पोषक वातावरण १७६४ चे बक्सारची लढाई व १७६१ च्या पानिपतच्या युद्धामुळे निर्माण झाल्यामुळे कंपनीला भारतावर मजबूत राजकीय वर्चस्व स्थापन केली. अशा मजबूत राजकीय वर्चस्व स्थापन झाल्यानंतर कंपनीला पुनश्च व्यापाराच्या प्रशासकीय व्यवस्थेसोबत राजकीयदृष्ट्या प्रशासकीय व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक वाटू लागले. कंपनीने भारतात राजकीयदृष्ट्या प्रशासकीय व्यवस्था निर्माण करताना ब्रिटीश शासनाच्या धर्तीवर आधारित कायदाचे राज्य असावे यादृष्टीने विचार करायला सुरु केले. कंपनीने त्यानुसार सर्वप्रथम भारतातील आपल्या अखत्यारीतीतील प्रांतात कायद्याचे राज्य सुरु केले. यासाठी कंपनीने इसवी सन १२९७ च्या मॅग्ना कार्टाचा आधार घेतला. त्यानुसार भारताला आवश्यक असे कायदे कंपनीने प्रत्येक परिस्थितीनुसार तसेच घटनेनुसार निर्मिती केली तसेच आवश्यक त्या कायद्यात वेळोवेळी सुधारणा करत कायदा मजबूत बनवत गेली.

इसवी सन १७७३ चा रेग्युलेटिंग कायदा, त्यात सुधारणा आवश्यक असल्याने १७८४ चा पिट्स इंडिया कायदा त्यानंतर वीस वर्षे कायदा अंमलबजावणी नंतर त्याचा आढावा घेऊन त्यात जे काही त्रुटी असतील त्यात सुधारणा करून चार्टर किंवा सनद कायदा पारित केले गेले. असे इसवी १८९३, १८१३, १८३३ आणि १८५३ पर्यंत चार्टर किंवा सनद कायदे पारित केले गेले होते.

या सनद कायद्याशिवाय कंपनीने आपल्या काळात काही समाजिक, राजकीय, धार्मिक, आर्थिक, भौगोलिक, व इतर अनुषंगाने प्रत्येक घटनेनुसार कायदे बनवत गेले. त्यातील कंपनी काळातील काही कायद्यांचा थोडक्यात आढावा घेऊन त्याचा संशोधकीय दृष्टीने अभ्यासणे आवश्यक वाटल्याने संशोधक प्रस्तुत विषयावर सदर संशोधन लेखन करण्याचा विचार केलेला आहे. ईस्ट इंडिया कंपनीने आपल्या सोयीसाठी भारतातील प्राप्त प्रदेशांचे बंगाल, मद्रास आणि मुंबई अशा तीन प्रांतात विभागणी केलेली होती. कंपनीने प्रत्येक प्रांतातील भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक दृष्ट्या जसे समस्या निर्माण होत गेले तसे कायदे केले होते. त्याशिवाय या तीनही प्रांतासाठी आवश्यक असे एकसमान कायदेसुद्धा केले होते. त्याचे थोडक्यात आढावा पुढीलप्रमाणे:

ईस्ट इंडिया कंपनीचे बंगाल प्रांतासाठी केलेले कायदे पुढीलप्रमाणे :

Bengal Sati Regulation Act 1829
Bengal Indigo Contracts Act 1836
Bengal District -ct 1836
Bengal Bonded Warehouse Association Act 1838
Bengal Land Revenue Sales Act 1841
Bengal Alluvion and Diluvion Act 1847
Bengal Land Holder's Attendance Act 1848
Calcutta Land Revenue Act 1850
Bengal Bonded Warehouse Association Act 1854
Bengal Embankment Act 1855
Calcutta Land Revenue Act 1856
Bengal Choukidari Act 1856

ईस्ट इंडिया कंपनीचे मद्रास प्रांतासाठी केलेले कायदे पुढीलप्रमाणे :

Madras Public Property Malversation Act 1837
Madras Rent and Revenue Sales Act 1839
Madras Revenue Commissioner Act 1849
Madras City Land Revenue Act 1851
Madras Compulsory Labour Act 1858
Madras District Police Act 1859

ईस्ट इंडिया कंपनीचे मुंबई प्रांतासाठी केलेले कायदे पुढीलप्रमाणे :

Revenue Bombay Act 1842
Revenue Commissioners, Bombay Act 1842
Boundary-marks, Bombay Act 1846
Bombay Rent-free Estates Act 1852
Shore Nuisances (Bombay and Kolaba) Act 1853
Tobacco Duty (Town of Bombay) Act 1857

ईस्ट इंडिया कंपनीने सर्व प्रांतासाठी केलेले एक समान कायदे पुढीलप्रमाणे :

Coasting Vessels Act 1838
Sales of Land for Revenue Arrears Act 1845
Boundaries Act 1847
Judicial Officers Protection Act 1850
Forfeited Deposits Act 1850
Improvements in Town Act 1850

Scanned with OKEN Scanner

Indian Tolls Act 1851
Rent Recovery -ct 1853
Legal Representatives Suits Act 1855
Fatal -ccidents Act 1855
Usury Laws Repeal Act 1855
Indian Bills of Lading Act 1856
Oriental Gas Company Act 1857

या उपरोक्त कायद्यातील फक्त महसूल संदर्भात चिकित्सक अभ्यास करणे आवश्यक आहे. कंपनीने भारतात कायदे करून कसे लुटले याबाबत इसवी सन १८३२ मध्ये संपूर्ण दख्खनमधील स्थितीचे समक्ष अवलोकन करून गव्हर्नर अर्ल ऑफ क्लेअरला सडेतोडपणे सुनावताना या फ्रेंच प्रवासी इतिहासकार जॅकमोंट नामक म्हटले होते की, प्रत्येकाचे सावकाराकडे खाते असतेच. आयुष्यभर तो मूळ मुद्दलाची परतफेड करू शकतच नाही. सावकारीला संरक्षण देणारे कायदे करून इंग्रज धनकोंचीच पाठराखण करीत आहेत.' तो पुढे म्हणतो : In no other part of India did indebtedness cause more misery than in the Deccan. The English law removing all such restraints caused much horror.'

Table 1. The East India Company's Fiscal Balances in India : Revenues, 1763-1858

(Selected Years, quinquennial frequency), pounds sterling

Year	Gross Revenues: Land Revenue	%	Customs	%	Salt	%	Opium	%	Total Gross Revenue	Total Net Revenue	Payments To Collect Revenue	%	India Revenue To GDP Ratio(%)	UK Revenue To GDP Ratio(%)
[illegible]	[illegible]	72	[illegible]	5	821,[illegible]	17	[illegible]	4	[illegible]	[illegible]	1,518,610	21	1.93	5.52
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	2	1,281,[illegible]	13	[illegible]	4	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	1,224,[illegible]	18	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	4	1,446,[illegible]	11	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	12	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	4.22	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	3	1,[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	21	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	6	[illegible]	12	[illegible]	2	[illegible]	[illegible]	[illegible]	21	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	6	[illegible]	15	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	6.31	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	6	[illegible]	12	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	18	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	21	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	10	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	21	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	12	1,[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	21	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	11	[illegible]	15	[illegible]	[illegible]	[illegible]	21	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	7	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	20	[illegible]	[illegible]

Source: India Office Records, British Library, [illegible], 1765-1857

Table 2. The East India Company's Fiscal Balances in India: Expenses, 1788-1858

(Selected Years, quinquennial frequency), pounds sterling

Year	Charges in England	Civil and Political	Interest on debt	Judicial and Police	Military	Marine	Buildings and Fortification	Total	Surplus (Net Revenue-Expenses)
1787-88		879,087			3,148,517	142,[illegible]	83,450	4,225,[illegible]	1,332,[illegible]
[illegible]		812,191			[illegible]	[illegible]	81,581	[illegible]	[illegible]
1797-98		1,314,148			4,649,148	120,[illegible]	102,[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]		1,515,[illegible]			[illegible]	191,[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
1807-08		2,547,599			7,615,010	256,194	147,641	[illegible]	[illegible]
1812-13		[illegible]			7,264,[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
1817-18		1,182,102		826,082	[illegible]	[illegible]	157,868	[illegible]	[illegible]
[illegible]		1,732,[illegible]		[illegible]	[illegible]	[illegible]	165,103	[illegible]	[illegible]
1827-28		2,164,[illegible]		1,121,315	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
1832-33	1,227,[illegible]	1,985,[illegible]	1,718,298	1,451,155	7,254,104	[illegible]	157,[illegible]	14,121,821	-160,779
1837-38	[illegible]	1,777,571	[illegible]	[illegible]	6,725,917	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
1842-43	[illegible]	1,941,380	1,627,243	1,432,649	8,347,[illegible]	811,[illegible]	138,104	[illegible]	-1,[illegible]
1847-48	3,016,[illegible]	1,801,856	[illegible]	1,772,912	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
1852-53	[illegible]	2,002,[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	570,[illegible]	148,112	[illegible]	[illegible]
1857-58	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	13,[illegible]	1,[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

September-2021

ISSUE No- (CCCXVIII) 318 (D)

Thoughts and Works of Dr. Babasaheb Ambedkar

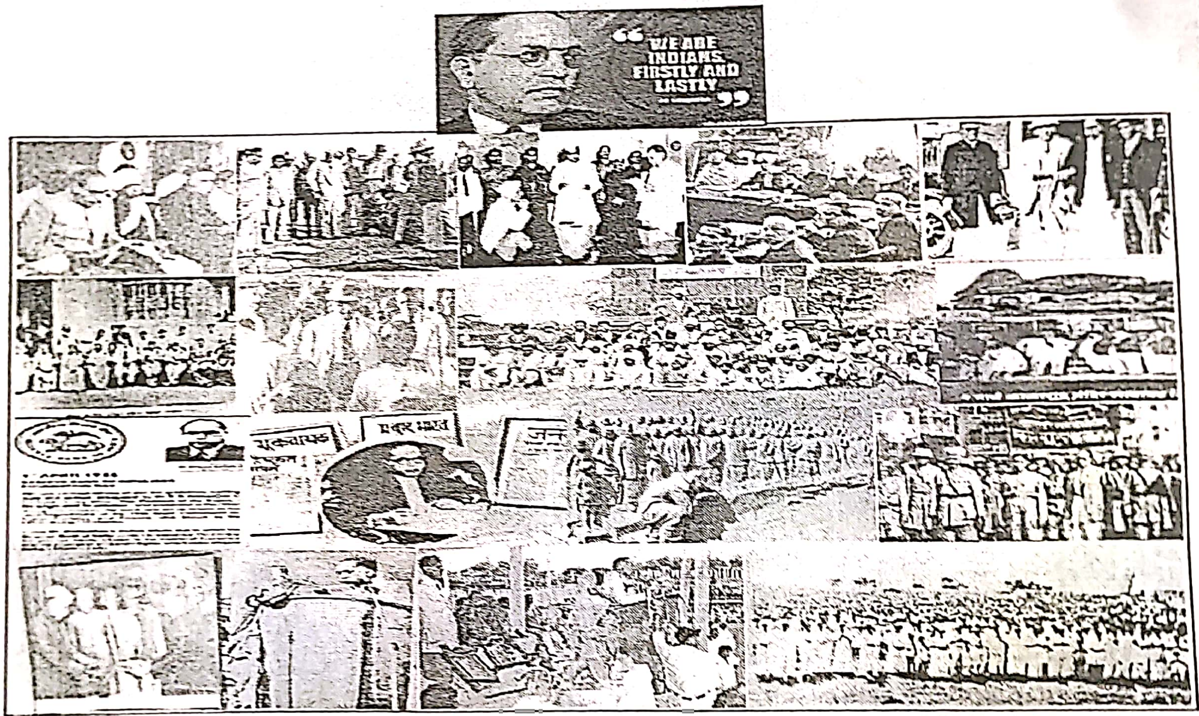

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social

Research & Development

Training Institute Amravati

Editor

Dr. Pramod S. Meshram

I/c Principal,

Shri M. H. K. College of

Arts & Comm. Pachal

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication Amaravati

Website – www.aadharsocial.com Email – aadharsocial@gmail.com.

55	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घडवून आणलेले सत्याग्रह राणी एम. कांबळे	255
56	डॉ. आंबेडकरी प्रेरणा आणि दलित - ग्रामीण साहित्य डॉ. लोणे राजेंद्रकुमार लक्ष्मणराव	261
57	नव्या राजकीय विचारांचे प्रवर्तक : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रो. डॉ. प्रेमचंद गुंडू गायकवाड	264
58	राष्ट्र निर्माणासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान प्रा.डॉ. प्रतिमा अनंतराम भुतांगे	269
59	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर.....एक महान समाजसुधारक व विचारवंत डॉ.शाहेदा मुनाफ	275

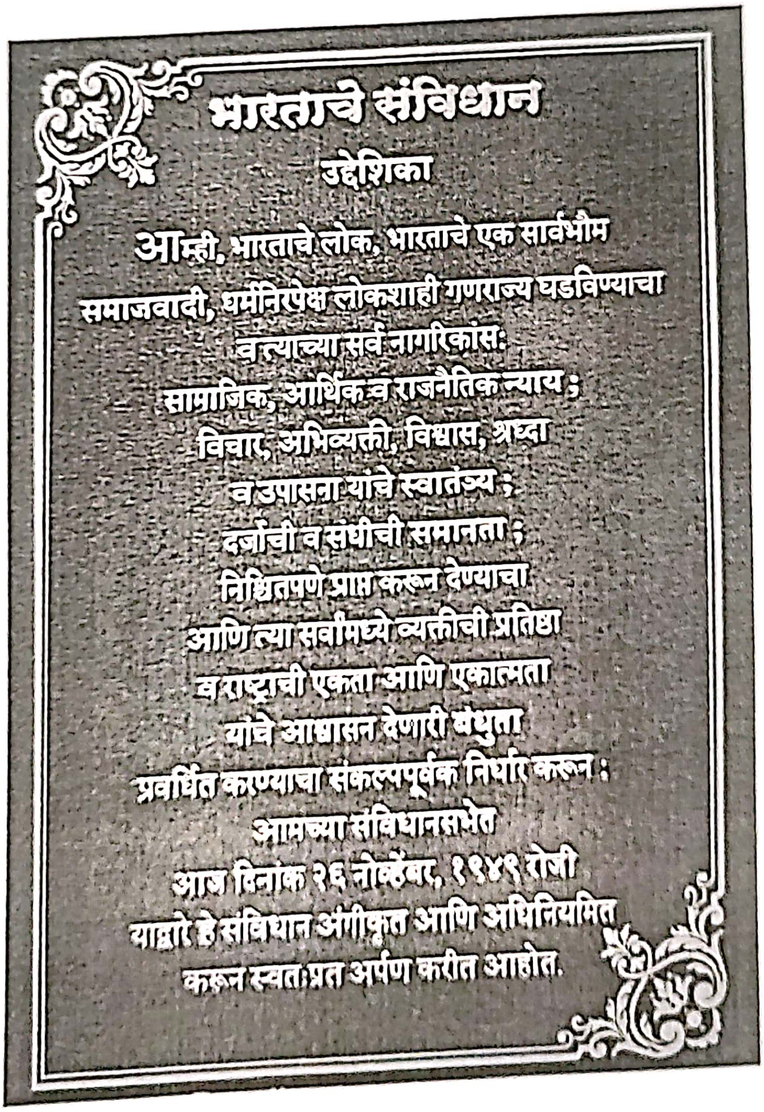

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 318 (CCCXVIII) D
ISSN : 2278-9308
September, 2021

नव्या राजकीय विचारांचे प्रवर्तक : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

प्रो. डॉ. प्रेमचंद गुंडू गायकवाड
इतिहास विभाग प्रमुख रयत शिक्षण संस्थेचे आर्ट्स आणि कॉमर्स कॉलेज, माढा, जिल्हा सोलापूर
ईमेल आयडी – gaikwadp1675@gmail.com, भ्रमणध्वनी क्रमांक - ९९२२४५२४२७/७९७२९८३४०२

सारांश - समाजातील मागासलेल्या लोकांचे आर्थिक - सामाजिक आणि शैक्षणिक विकासाचा ध्यास घेतलेल्या अनेक भारतीय समाजसुधारकांमध्ये डॉ. बाबासाहेब प्राधान्याने घेतले जाते. बाबासाहेबांनी अस्पृश्यता निर्मूलन, जातीभेद, महिला शिक्षण, मागासवर्गीयांचे शिक्षण इत्यादी अनेक मुद्यांवर आपले परखड विचार मांडले. प्रस्तुत लेखाच्या माध्यमातून बाबासाहेबांच्या नव्या राजकीय विचारांचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तावना –

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे विसाव्या शतकातील राजकीय नेते होते तसेच ते या शतकातील काही प्रमुख विचारांतांपैकी एक होते. इ.स. १९२४ साला पासून भारतीय समाज जीवनात ज्या प्रमाणे त्यांनी सामाजिक सुधारणे साठी चालवली केल्या त्याच प्रमाणे स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातही त्यांनी राजकीय क्षेत्रात त्यांनी महत्तम कार्य केले. आपल्या नाविन्यपूर्ण विचारांचा ठसा त्यांनी तत्कालीन राजकीय क्षेत्रावर उमटवला. या विचारांपैकी त्यांचे काही विचार आग्रही स्वरूपाचे होते. म्हणून ते टीकाकारांचे लक्षही बनले. त्यांनी घेतलेल्या वैचारिक भूमिकांपैकी काही भूमिका या त्यांच्या राजकीय डावपेचाचाच भाग होत्या. या विचारांकडे दुर्लक्ष केले तर बाबासाहेब आंबेडकरांचे आणि दलित चळवळीचे मूल्यमापन करणे तसे कठीण होईल.

बाबासाहेबांच्या राजकीय विचारांचे आणि आदर्श भारतीय समाज जीवनाचे चित्र प्रतिबिंबित होते ते 'रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया' या राजकीय पक्षाच्या वैशिष्ट्यांमध्ये आणि या पक्षाच्या उद्दिष्टांमध्ये. १९४७ पर्यंतचे काँग्रेस पक्षाचे स्वरूप ए संसदीय लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी उभारलेल्या सैन्य सारखे नसून परकीय सत्तेच्या विरुद्ध युद्ध करण्यासाठी एकत्रित केलेल्या पलटणी सारखे होते. याची कल्पना असल्यामुळे काँग्रेस पक्ष बरखास्त करून लोकशाही पद्धतीने सरकार चालवण्याची क्षमता असलेला पक्ष स्थापन करण्याची सुज्ञ सूचना त्यांनी मंडळी होती. अशाच पद्धतीने बाबासाहेबांनी आपल्या राजकीय विचारातून अनेक मुद्दे मांडले. बाबासाहेबांच्या राजकीय विचारांचे अवलोकन करण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत लेखाद्वारे केला आहे.

डॉ. बाबासाहेबांचे राजकीय विचार –

समाजातील तळागाळातील उपेक्षित लोकांच्या उद्धारासाठी सामाजिक चळवळींचे नेतृत्व करीत असतानाच बाबासाहेबांनी राजकीय आघाडीवर ही आपला लढा सुरु ठेवला होता. आपल्या नाविन्यपूर्ण विचारातून त्यांनी राजकीय समतेची संकल्पना मंडळी. सामाजिक सुधारणा आधी का राजकीय सुधारणा आधी या वादात महाराष्ट्र लढत असताना डॉ. आंबेडकरांनी मात्र सामाजिक समता जो पर्यंत अस्तित्वात येत नाही तो पर्यंत राजकीय स्वातंत्र्याचा वनची लोकांना काहीही उपयोग नसल्याचे मत त्यांनी व्यक्त केले. त्यामुळे अस्पृश्य व वंचित लोकांसाठी त्यांनी वेगळ्या मतदार संघाची आवश्यकता असल्याचे विचार मांडले. राजकीय स्वातंत्र्याचे रूपांतर आर्थीक व सामाजिक समतेच्या वेगाने होण्यासाठी त्यांचा लढा सुरु होता. डॉ. बाबासाहेबांच्या विचार नुसार स्वातंत्र्य मिळूनही वंचित-अस्पृश्य लोकांच्या जीवनात विशेष असा फरक पडणार नव्हता. राजकीय क्षेत्रातही त्यांना वाटा मिळणे गरजेचे असल्याचे मत त्यांनी मांडले.

Scanned with OKEN Scanner

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राजकीय समता विचारांचे जेंव्हा अवलोकन करतो, तेंव्हा 'पुणे करार' हीअतिशय महत्वाची घटना समोर येते. दलित हे मुस्लिमांसारखेच अल्पसंख्य आणि त्यांच्याउं दुर्बल आणि असंघटित आहेत, म्हणून त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी त्यांच्यासाठी सुद्धा स्वतंत्र मतदार संघ यावेत अशी मागणी त्यांनी गोलमेज परिषदेत केली होती. डॉ. बाबासाहेबांच्या विचारानुसार वंचित अस्पृश्यांच्या तत्कालीन परिस्थितीचा, म्हणजे बहुसंख्यांकडून होणारे अत्याचाहर, हीन पनाची वागणूक, आर्थिक परावलंबन, सामाजिक बहिष्कार इत्यादी गोष्टींचा विचार केल्यास हक्कां खेरीज अस्पृशांना बहुसंख्यांकडून केल्या जाणाऱ्या जुलूम विरुद्ध नाही. असे त्यांचे मत होते. अस्पृशांचा आणि आर्थिक स्वरूपाचा असूनही तो प्रामुख्याने राजकीय स्वरूपाचा होता. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राजकीय समतेचे विचार समतेविषयी त्यांचे विचार अस्पृशांच्या आणि वंचितांच्या सामाजिक आणि आर्थिक प्रगतीच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण आणि नाविन्यपूर्ण होते असेच म्हणावे लागेल.

अस्पृश्य वंचित लोकांची आर्थिक-सामाजिक स्थिती सुधारावी एवढेच त्यांनी डोळया समोर ठेवले नव्हते, तर त्यांना अस्पृश्य समाजातील लोकांना राजकीय सत्तेतही सहभागी होण्याची संधी मिळायला आणि त्यासाठी विधिमंडळात दलितांच्या अस्पृश्यांच्या प्रतिनिधीचा प्रभाव प्रमाणात त्यांना जागा दिल्या जाव्यात अशी त्यांनी मागणी केली होती. त्यांचे जीवन ध्येय त्यांच्या सामाजिक लोकशाहीच्या तत्वाशी निगडित झालेले होते. एक माणूस एक मूल्य जपणारी सामाजिक सामंत असणारी लोकशाही प्रस्थापित तर राजकीय लोकशाही स्थिर असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. सामाजिक लोकशाही हा राजकीय लोकशाहीचा मूलभूत पाय असतो आणि सामाजिक लोकशाही स्वातंत्र्य, संत, बंधुभाव या मूल्यांवर अधिष्ठीत असते असा त्यांचा राजकीय विचार होता. डॉ. बाबासाहेबांनी त्यांच्या 'स्टेट्स आणि मायनॉरिटी' या ग्रंथात राजकीय लोकशाहीत व्यक्तींची सर्व स्वातंत्र्ये कशी हिरावून घेतली जातात आणि केवळ जगण्यासाठी उपजीविकेसाठी सामान्य व्यक्ती अगतिकतेचे बाली कसे ठरतात, याची मीमांसा केली आहे. हि मीमांसा करीत असतानाच, संत प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने राजकीय लोकशाही हि प्रभावहीन असल्याचे मत त्यांनी व्यक्त केले.

बहिष्कार इत्यादी गोष्टींचा विचार केल्यास हक्कां खेरीज अस्पृशांना बहुसंख्यांकडून केल्या जाणाऱ्या जुलूम विरुद्ध नाही. असे त्यांचे मत होते. अस्पृशांचा आणि आर्थिक स्वरूपाचा असूनही तो प्रामुख्याने राजकीय स्वरूपाचा होता. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राजकीय समतेचे विचार समतेविषयी त्यांचे विचार अस्पृशांच्या आणि वंचितांच्या सामाजिक आणि आर्थिक प्रगतीच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण आणि नाविन्यपूर्ण होते असेच म्हणावे लागेल.

अस्पृश्य वंचित लोकांची आर्थिक-सामाजिक स्थिती सुधारावी एवढेच त्यांनी डोळया समोर ठेवले नव्हते, तर त्यांना अस्पृश्य समाजातील लोकांना राजकीय सत्तेतही सहभागी होण्याची संधी मिळायला आणि त्यासाठी विधिमंडळात दलितांच्या अस्पृश्यांच्या प्रतिनिधीचा प्रभाव प्रमाणात त्यांना जागा दिल्या जाव्यात अशी त्यांनी मागणी केली होती. त्यांचे जीवन ध्येय त्यांच्या सामाजिक लोकशाहीच्या तत्वाशी निगडित झालेले होते. एक माणूस एक मूल्य जपणारी सामाजिक सामंत असणारी लोकशाही प्रस्थापित तर राजकीय लोकशाही स्थिर असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. सामाजिक लोकशाही हा राजकीय लोकशाहीचा मूलभूत पाय असतो आणि सामाजिक लोकशाही स्वातंत्र्य, संत, बंधुभाव या मूल्यांवर अधिष्ठीत असते असा त्यांचा राजकीय विचार होता. डॉ. बाबासाहेबांनी त्यांच्या 'स्टेट्स आणि मायनॉरिटी' या ग्रंथात राजकीय लोकशाहीत व्यक्तींची सर्व स्वातंत्र्ये कशी हिरावून घेतली जातात आणि केवळ जगण्यासाठी उपजीविकेसाठी सामान्य व्यक्ती अगतिकतेचे बाली कसे ठरतात, याची मीमांसा केली आहे. हि मीमांसा करीत असतानाच, संत प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने राजकीय लोकशाही हि प्रभावहीन असल्याचे मत त्यांनी व्यक्त केले.

Scanned with OKEN Scanner

डॉ. बावासाहेब आंवेडकर यांच्या चिंतनाचा असो, त्याची प्रेरणा ही मानवमात्रा विषयी आणि त्यातही दिन-दलित वंचित लोकांवावत त्यांना असणाऱ्या असीम कळवळ्यातच होती. मग तो विचार राष्ट्रवाद असो, समाजवाद असो, शासनाच्या कार्याचा असो किंवा सामाजिक न्यायाचा असो. हरहुन्नरी प्रशासक, वस्तुनिष्ठ अभ्यासक, प्रज्ञावंत विधिज्ञ, सव्यसाची नेता आणि एक जवावदार लोकप्रतिनिधी अशा अनेक प्रकारच्या भूमिका डॉ. बावासाहेवांनी पार पडलेल्या आहेत. त्या पैकी प्रत्येक भूमिकेवर त्यांचा मानवतावादी विचारसरणीची ठळक छाप असलेली दिसून येते. या मानवतावादाचा संबंध मानवी विश्वासही आहे. मानव आणि समाज यांच्यातील नात्याशी आहे. त्यात ईश्वर वगैरे पारलौकिक बाबी नाहीत. केवळ राजकीय लोकशाहीचा आणि राजकीय हक्कांचा विचार या मानतावादात नाही तर त्यांची अनिवार ओढ सामाजिक आणि आर्थिक असलेल्या लोकशाही कडे आहे असा एक संदेश त्यांच्या राजकीय विचारातून मिळतो. अर्थी आणि सामाजिक क्षेत्रात न्याय, समता, शोषणमुक्ती आणि क्रौर्याचा अभाव आणणे हे त्यांच्या राजकीय विचारांचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य होते. हेच विचार राजकीय लोकशाहीच्या आदर्शाचे एक परिपूरण रूप आहे. भारतीय समाजावर दूरगामी परिणाम करणारे अनेक प्रभावी शक्ती प्रवाह डॉ. बावासाहेवांच्या राजकीय विचारांनी निर्माण केले. एवढेच नाही तर त्यांना दिशा सुद्धा दिली, आपल्या राजकीय विचारांच्या माध्यमातून, समाजातील वंचितांच्या/अस्पृश्यांच्या अंगी स्वाभिमान, आत्मविश्वास, स्वावलंवन,नेतृत्व कौशल्य, सचोटी आणि सामाजिक गुणांना वाव मिळवून दिला. त्यांच्या राजकीय विचारांना मानवी मूल्यांचे विस्मरण होऊ शकले नाही. मानवी जीवनाच्या बाह्यांगा प्रमाणेच अंतरंगाशी निगडित असलेल्या मूल्यांचाही त्यांच्या राजकीय विचारात अंतर्भाव होता. राजसत्तेला आणि तिच्या समाजवादी धोरणाला महत्वाचा सामाजिक आणि नैतिक संदर्भ असायला हवा असे त्यांना वाटत होते.

तत्कालीन वंचित समाजात उच्चशिक्षितांचे प्रमाण अत्यल्प असले तरी मतदानाचा प्रमाणावर त्यांना देण्यास काहीच हरकत नाही. किंबहुना वंचितांना-अस्पृशांना राजकीय शिक्षण देण्याचा दृष्टिने त्यांना व्यापक प्रमाणावर मताधिकार देणे इष्ट आणि आवश्यक आहे असे विचार बाबासाहेबांनी आपल्या राजकीय आचारांद्वारे केलोइली मांडलेले होते.

डॉ. बावासाहेव आंवेडकरांनी जातिबद्ध समाजातील समस्यांचा आणि प्रश्नांचा सामना हा नेहमीच एका मुत्सद्दी राजकारण्यांचा भूमिकेतून केला आहे. वंचित-अस्पृश्य समाजाच्या परिवर्तनासाठी राजकारणाचे व्रत घेणाऱ्या व्यक्तीला विद्वत्ता आणि ज्ञान या पासून संघर्षमय राजकारणापर्यंत ज्या-ज्या साधनांचा वापर करावा लागतो, त्या सर्व साधनांचा वापर त्यांनी आपले राजकीय विचार स्पष्ट करताना केला असल्याचे दिसून येते. डॉ. बाबासाहेबांना अस्पृश्यतेची वेदना त्यांच्या लहानपणा पासूनच होत होती. या जन्मात वेदनेतूनच त्यांच्या सर्वंकष आणि क्रांतिकारी राजकीय विचारांना आणि राजकीय कार्याला प्रेरणा मिळाली असे दिसून येते. या प्रेरणेतूनच वंचित-अस्पृश्य वर्गातील लोकांना राजकीय क्षेत्रात स्थान मिळाले पाहिजे असे त्यांना वाटू लागले, म्हणून त्यांनी अशा लोकांसाठी राजकीय हक्क मागितले. आपले राजकीय विचार परखडपणे मांडून, पटवून देऊन त्यांनी अस्पृश्य व वंचित समाजाला राजकीय क्षेत्रात प्रतिष्ठेचे स्थान मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. स्वातंत्र्य, संत, बंधुता या संकल्पनांवर आधारित लोकशाहीची निर्मिती केली. भारतीय राज्यघटनेत जातीधर्म निरपेक्ष नागरिकत्व, विचार यांच्या उपासनेचे स्वातंत्र्य या बाबींवर आधारित लोकशाहीची राज्य, लोकराज्य, लोककल्याणाचे राज्य व्यापक दृष्टिकोन, बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यांच्या राजकीय वाळगला. तत्कालीन राजकीय परिवर्तनवादी प्रेरणास्थान वेळोवेळी बाबासाहेबांनी मांडलेले राजकीय विचार हे लागू होतात. राजकीय क्षेत्रात घडवून आणण्यासाठी प्रथम जाणीव निर्माण झाली पाहिजे, ही बाब लक्षात घेतली.

Scanned with OKEN Scanner

डॉ. बाबासाहेबांची लोकशाही या संकल्पनेवर दृढ श्रद्धा होती. 'फ्रिडम व्हर्सेस फ्रिडम' या त्यांच्या ग्रंथात त्यांनी लोकशाहीला महत्व दिलेले दिसून समाजपरिवर्तनाचे कार्य करीत असतानाच राजकीय क्षेत्रातील परिवर्तनासाठी त्यांना परंपरावादी, रुढीप्रिय आणि धारांशी अथक संघर्ष करावा लागला. त्यांच्या या संघर्षामागे त्यांचे राखोल असे राजकीय चिंतन आणि विचार होते. डॉ. बाबासाहेबांनी जे सामाजिक आणि राजकीय कार्य केले ते शुद्ध बुद्धिवादी दृष्टिकोनातून आणि मानवी विचारांना होते. माणसाला असणाऱ्या त्यांच्या जन्मसिद्ध हक्काच्या जाणिवेतूनच आणि न्याय्य हक्काच्या भूमिकेतूनच त्यांनी आपले राजकीय विचार वेळोवेळी प्रकट केले.

सर्वसामान्य वंचित वर्गातील लोकांमध्ये राजकीय हक्का बाबत जागृती घडवून आणण्यासाठी त्यांनी अथक परिश्रम घेऊन परिवर्तनशील असे समाजमन निर्माण केले. समजलं संघर्षशील बनवले. जातीयतेची पाळेमुळेच नष्ट केली पाहिजेत म्हणून बाबासाहेबांनी मूलगामी क्रांतीची ईर्षा मनात धरली. आपल्या नाविन्यपूर्ण आणि क्रांतिकारी, सामाजिक व राजकीय विचारांच्या माध्यमातून त्यांनी समाजातील वंचित वर्गातील लोकांना जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात सामर्थ्य आणि सक्षम केले; त्यांना क्रांतिसन्मुख बनवले; आणि म्हणूनच बाबासाहेब आंबेडकर हे नव्या सामाजिक आणि राजकीय विचारांचे प्रवर्तक म्हणून ओळखले जातात. समाजातील वंचित-अस्पृश्य लोकांना, त्यांनी मनाशी निर्धार करून राजकीय हक्क मिळवून दिले. त्यांची गुलामगिरी नष्ट करून त्यांना समाजाच्या प्रमुख धारेत आणण्याचे एक महत्वपूर्ण पॉल त्यांनी उचलले. उदारमतवादी व लोकशाही यांनी दृढमूल करणारे, यांच्या तराफदारीतूनच महत्वाच्या राजकीय कल्पनांचा उगम झाला आहे हे त्यांनी आपल्या राजकीय विचारातून दिले. लोकशाही लोकशाहीच्या आड येणाऱ्या समस्यांची त्यांना जाणीव होती. या समस्यांना दूर करून लोकशाही यशस्वीपणे कशी टिकवता येईल याचे वस्तुनिष्ठ मार्गदर्शन त्यांनी आपल्या राजकीय विचारातून राज्यकर्त्यांना आणि सर्वसामान्य जनतेला केले आहे.

समारोप –

वरील चर्चेवरून असे प्रत्ययास येते कि, डॉ. बाबासाहेबांना भारतात राजकीय लोकशाहीतून सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाहीची स्थापना करायची होती. म्हणूनच ते राजकीय लोकशाहीचे सामाजिक लोकशाहीत परिवर्तन व्हावे यासाठी आग्रही होते. म्हणजेच, लोकशाही प्रणालीतून त्यांना देशातील वंचित-अस्पृश्य, दलित लोकांच्या जीवनात सामाजिक आणि आर्थिक स्तरावर आमूलाग्र परिवर्तन घडवून आणावयाचे होते. केवळ निवडणुकीत या लोकांना मताधिकार मिळाला म्हणून तेवढ्याने यशस्वी लोकशाही साकार होईल असा भाबडा आशावाद त्यांनी मनात कधीच बाळगला नाही. कारण भारत सारख्या देशात अगदी प्राचीन काळापासून जे एक समाजी वास्तव अस्तित्वात आहे, ते लोकशाही तत्वांना मारक आहे याची जाणीव त्यांना होती. याच पार्श्वभूमीवर लोकशाहीचा विचार करताना त्यांनी लोकशाही संकल्पनेचे आपल्या राजकीय विचारातून अत्यंत मूलभूत अशा स्वरूपाचे चिंतन वेळोवेळी प्रकट केले. डॉ. बाबासाहेबांनी आपल्या राजकीय विचारातून लोकशाही बाबत जे काही सांगितले आहे ते फार मोलाचे आहे. त्यांच्या मते "आम्ही जे काही करू त्यातून लोकशाहीच्या शत्रूंना, स्वातंत्र्य, संत आणि बंधुता या तत्वांचे उच्चतम करण्याच्या कमी आमची मदत होता काम नये." त्यांच्या या विधानाची आज प्रत्येक भारतीय नागरिकाने नोंद घेणे गरजेचे आहे; अन्यथा लोकशाही हि संकल्पना केवळ नावा पूर्ती अस्तित्वात असेल आणि प्रत्यक्षात त्यातील चैतन्य मात्र हरवलेले असेल.

संदर्भ

1. उषा वाघ, (१९८५), "आंबेडकर आणि मार्क्स", सुगावा प्रकाशन, पुणे.
2. दि. व. खाडीलकर, आणि प्र. व. खाडीलकर. (२०१०), "घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर," श्री गंधर्व-वेद प्रकाशन, पुणे.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 318 (CCCXVIII) D
ISSN : 2278-9308
September, 2021

3. घनश्याम तळवटकर, (१९९०), "मुक्ती संग्राम व महाडचा क्रांतिस्तंभ," मुक्तिसंग्राम प्रकाशन, महाड.
4. के. सी. इंगळे, (१९९१), "बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ (संपादित)," प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर.
5. ए. के. घोरपडे, (१९९८), "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र व कार्य," डी. वाय. पाटील, शैक्षणिक प्रतिष्ठान प्रकाशन, पुणे.
6. धनंजय किर, (१९६६), " डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर," पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
7. शरणकुमार लिंबाळे, (२००७), "प्रज्ञासुर्य", दिलीपराज प्रकाशन, पुणे.
8. य. दि. फडके, (१९९०), "आंबेडकरी चळवळ," श्री विद्या प्रकाशन, पुणे.
9. रावसाहेब कसबे, (१९७८), "आंबेडकर वाद," बुध्दिष्ट पब्लिशिंग हाऊस, नागपूर.
10. वि. र. काळे, (२००९), "धम्मचक्र प्रवर्तक ज्ञानयोगी :डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर," वसंत बुक स्टॉल प्रकाशन, मुंबई.
11. शंकरराव खरात (संपादित), "आंबेडकर भीमराव."

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor-8.575 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2022

ISSUE No- (CCCXLIII) 343

INDIAN WOMEN: PRESENT, PAST AND FUTURE

Prof. Virag S. Gawande
Chief Editor
Director
A.S.R.&,D. T.I.,Amravati.

Dr. D.V. Meshram,
Chief organizer:
I/C Principal

Dr. B.V. Kendre,
IQAC Coordinator
& Head Dept. of Chemistry

Dr. Babasaheb Shep
Editors
Head of History Department

Dr. Ramesh Rathod,
Editors
Head, Department of Sociology

Dr. V. B. Gaikwad
Editors
Department of Zoology

Vaidyanath College of Arts,Science & Commerce, Parli-Vaijnath

B.Aadhar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com* Aadhar Publications

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575,Issue NO, 343(CCCXLIII)
ISSN : 2278-9308
March, 2022

भारतीय स्त्री जीवन : कालनिहाय ऐतिहासिक अवलोकन

प्रा. डॉ. प्रेमचंद गुंडू गायकवाड
इतिहास विभाग प्रमुख,रयत शिक्षण संस्थांचे कला, वाणिज्य महाविद्यालय, माढा,
जिल्हा सोलापूर,इ मेल– gaikwadp1675@gmail.com,भ्रमणध्वनी- ९९२२४५२४२७/७९७२९८३४०२

सारांश - भारतीय समाजव्यवस्थेत महत्वाची भूमिका असलेली स्त्री, सामाजिक जीवनात सक्रिय असूनही भारतीय समाजव्यवस्थेच्या सर्व कालखंडांमध्ये दुर्लक्षितच राहिलेली दिसून येते, भारतीय समाजात स्त्रीयांच्या सामाजिक दर्जा बाबत कमालीचा विरोधाभास जाणवतो. वैदिक कालखंडापासून ते आजच्या अर्वाचीन व आधुनिक काळात स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जाचे वर्णन थोड्याफार प्रमाणात कालानुरूप बदलत गेलेले दिसून येते. प्रस्तुत लेखात कालखंडनिहाय स्त्रियांच्या बदलत गेलेल्या सामाजिक दर्जाबाबत अवलोकन केले आहे.

१) प्रस्तावना - भारतीय स्त्री जीवनाचा इतिहास हा वास्तविक वैदिक काळापासूनच सुरु होते. वैदिक कालखंडातील स्त्री जीवनाचा मागोवा घेतला असता असे दिसून येते की, त्या काळात स्त्रियांना सामाजिक, आर्थिक स्वातंत्र्य तर होतेच, पण स्वतःच्या वैवाहिक आयुष्य बाबत निर्णय घेण्याचे अधिकारही होते. सामाजिक आणि कौटुंबिक स्तरावर भारतीय स्त्रियांची एक विशेष अशी प्रभावशाली भूमिका होती. बौद्धिक आणि अध्यात्मिक जीवन समृद्ध करण्यासाठी शिक्षणाची सुद्धा उपलब्ध होती. मैत्रेयी, गार्गी यांच्या सारख्या भारतीय स्त्रिया बौद्धिक सामर्थ्य आणि वक्तृत्व चातुर्यामुळेच ओळखल्या जात असत. असे जरी असले तरी भारतीय स्त्री जीवनाचा कालखंड निहाय अवलोकन केले असता भारतीय समाज जीवनात त्यांच्या दर्जा बाबत एक प्रकारचा विरोधाभास दिसून येतो. एकीकडे स्त्रियांचे धर्माधिष्ठित उद्दात्तीकरण आणि वास्तवात दुसरीकडे त्यांना समाजात हिनतेची वागणूक देणे या दोन्ही गोष्टी प्रत्येक कालखंडात दिसून येतात. स्त्री हि भारतीय समाज जीवनाचा एक महत्वाचा घटक असला तरी समाजातील तिचा दर्जा वेळोवेळी बदलत गेलेला आहे. प्रख्यात समाज शास्त्रज्ञ हॅर्बर्ट स्पेन्सर यांच्या मते - "समाजाची प्रगती अथवा अधोगती, समाजाचा विकसितपणा किंवा मागासलेपणा हा प्रामुख्याने त्या समाजातील स्त्रियांना दिल्या जाणाऱ्या दर्जावर आणि वागणुकीवर अवलंबून असतो." कोणत्याही कालखंडाच्या इतिहासाचे अवलोकन केले असता भारतीय स्त्रियांना प्रथेक कालखंडात प्राप्त झालेला सामाजिक दर्जा हा पुरुषांच्या तुलनेत दुय्यम आणि कनिष्ठ प्रतीचाच होता. भारतात गुप्त काळा पर्यंत स्त्रियांना शिक्षण घेण्याची संधी उपलब्ध होती. नंतरच्या कालखंडात मात्र बालविवाह, स्त्रियांवरील जाचक सामाजिक निर्बंधांमुळे भारतीय समाजातील स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा खालावत गेल्याचे दिसून येते. या लेखाद्वारे भारतात प्रत्येक कालखंडात स्त्रियांचे जीवन आणि त्यांचा सामाजिक दर्जा यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

२) वैदिक काळातील भारतीय स्त्री जीवन - वैदिक काळात स्त्रियांना विशेष सन्मान होता. आणि त्यान्ना समाजात पुरुषांच्या बरोबरीने सामान दर्जा दिला होता. तत्कालीन भारतीय समाजात मातृसत्ताक कुटुंब पद्धती होती. म्हणून स्त्रियांना कुटुंब प्रमुख म्हणून मानाचे स्थान होते. वैदिक कालखंडात स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार असल्यामुळे त्यांना आपल्या वैवाहिक जीवनासंबंधी विचार करून योग्य निर्णय घेण्याचा अधिकार सुद्धा दिला जात होता. कोणत्याही धार्मिक अथवा सामाजिक कार्यात पुरुषांच्या बरोबरीने सहभागी होण्याचा अधिकारही दिला जात वैदिक कालखंडाचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे, या कालखंडात बालविवाह, स्त्रीभ्रूण हत्या तसेच सती प्रथा सुद्धा

अस्तित्वात नव्हत्या. वैदिक कालखंडातील स्त्री जीवनाचा आणि त्यांचा सामाजिक दर्जा ठरवणाऱ्या विविध पैलूंचा विचार केल्यास असे लक्षात येते कि वैदिक कालखंडानंतर सुद्धा बराच काळ भारतीय स्त्रीची जीवन आणि स्त्रियांच्या प्रगतीच्या दृष्टीने अनुकूल असा काळ होता. असे काही तत्कालीन ग्रंथांवरून दिसून येते. या काळात भारतीय समाजात स्त्रियांना विविध प्रकारचे अधिकार उपलब्ध असले तरी राजनैतिक आणि सांपत्तिक अधिकार मात्र नव्हते.वैद्यकीय कालखंडात स्त्रियांना सांपत्तिक अधिकार गौण प्रकारचे होते. या काळात स्त्रियांचे सामाजिक आणि धार्मिक अधिकार समान असले तरी राजनिती मध्ये सहभागी होणे, संपत्तीच्या अधिकारासाठी लढणे अयोग्य समजले जात असे. याच कालखंडात, स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जा संबंधी विरोधाभास निर्माण करणाऱ्या काही बाबी निर्माण झाल्या. पुरुषी अहंकाराला खतपाणी घालून स्त्रियांना दुय्यम सामाजिक दर्जा देण्याचे काम याच काळात झाले. ज्या धर्माने समाजाने स्त्रियांना स्वातंत्र्य आणि समाजात बरोबरीचा दर्जा दिला होता त्याच धर्माच्या नियमांनी त्यांचे सर्व अधिकार संपुष्टात आणले. धार्मिक नियम आणि आचरण हे उच्च मूल्यांची जोपासना करणारे असले तरी हि वृत्तीच्या पुरुष प्रधान समाजाने वैदिक कालखंडाच्या उत्तर काळात स्त्रियांना अधिकारहीन करून घराच्या चार भिंतीत बंदिस्त केले. थोडक्यात, वैदिक कालखंडात भारतीय स्त्रियांचे जीवन आणि त्यांची सामाजिक स्थिती समाधानकारक होती. वैदिक कालखंडाच्या उत्तर काळात मात्र भारतीय स्त्रियांना समाजामध्ये दुय्यम स्थान प्राप्त झाले. तत्कालीन राजकीय अस्थिरता आणि परकीय आक्रमणांमुळे भारतीय स्त्रियांवर अनेक सामाजिक निर्बंध लादण्यात आले.

३) मध्य युगीन कालखंड - मध्य युगीन कालखंडात स्त्रियांचा जो काही सामाजिक दर्जा होता तो पूर्णपणे संपुष्टात आला. केशवपन, सती प्रथा, विधवेचे जिणे जगणे, स्त्रीभ्रूण हत्या अशा काही कुप्रथांची सुरुवात या कालखंडात झाली. भारतीय स्त्रियांची बौद्धिक प्रगतीला प्रतिकूल आणि त्यांच्या सामाजिक दर्जाच्या पतनाला अनुकूल असा हा काळ होता. या कालखंडात स्त्रियांची होत असलेली सामाजिक आणि कौटुंबिक अवनती इतकी पराकोटीला पोहोचली कि, स्त्री हि केवळ दासी बनून राहिली. मानाने, बुद्धीने, शरीराने आणि विचाराने पूर्णपणे परावलंबी झाली. याचा काळात पुरुष प्रधान व्यवस्थेला चालना मिळाली त्यामुळे पुरुष सर्वच बाबतीत श्रेष्ठ आणि स्त्री कनिष्ठ अशी समजूत समाजात रूढ झाली.

४) शिवकालीन कालखंड - शिवकाळात, मध्ययुगीन कालखंडातील भारतीय स्त्रियांच्या प्रतिकूल परिस्थितीला छेद देणाऱ्या अनेक गोष्टही घडल्या. शिवाजी महाराजांच्या काळात स्त्रियांकडे आदराने पहिले जात असत. राजमाता जिजाबाईचा आदर्श आणि लौकिक त्या काळात स्त्रियांपुढे होता. शिवकाल खंडात, स्त्रियांना जाचक ठरणाऱ्या अनेक कुप्रथा बंद करण्यात आल्या. शिवाजी महाराजांचे गुरु समर्थ रामदास यांचा दृष्टिकोन स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जा बाबतचा दृष्टिकोन हा अधिक अनुकूल होता. समर्थ रामदासांनी अनेक स्त्रियांना अनुग्रह देऊन परमार्थ प्राप्तीचा मार्ग खुला करून दिला.

५) पेशवाईचा कालखंड - पेशवाईच्या कालखंडातील भारतीय स्त्री प्रतिकूल परिस्थितीमुळे अगतिक झाली होती. तत्कालीन ब्राम्हण्यवादा मुले स्त्रियांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि वैयक्तिक जीवनात नकारात्मक परिणाम झाले. सर्व अधिकार पुरुष केंद्रित झाले होते. सर्वच स्तरांवर स्त्रियांना गौणत्व प्राप्त झाले होते. स्त्रियांच्या शिक्षणावर बंदी होती, आणि त्या बंदिस्त जीवन जगात होत्या. वेदाध्ययन, आर्य संस्कार इतर सामाजिक कार्य आणि राजनीती पासून त्यांना हेतू पूर्वक वंचित ठेवण्यात आले होते. याच काळात स्त्रियांच्या प्रगतीला आडकाठी ठरतील अशी अनेक कर्मकांडे प्रचलित झाली. बालविवाह, केशवपन, सतीप्रथा, बालजरठ, विवाह या सारख्या अनेक कुप्रथा प्रचलित झाल्या होत्या. स्त्रियांना निर्बुद्ध समजून समजून त्यांना पशुतूल्य वागणूक दिली जात होती. एकोणिसाव्या शतकाचा हा

Scanned with OKEN Scanner

पूर्वार्ध म्हणजे भारतीय स्त्रियांच्या दृष्टीने अंधार युगाच होते. याही कालखंडात भारतीय स्त्रीला मिळालेला सामाजिक दर्जा हा पुरुषांच्या तुलनेत दुय्यम आणि कनिष्ठ दर्जाचा होता. पुरुषांच्या आधार शिवाय आपण जगू शकणार नाही असा काहीसा समज तत्कालीन स्त्रियांमध्ये निर्माण झाला होता. 'चूल आणि मूल' एवढ्या पुरतेच त्यांचे जीवन सीमित झाले होते. आपले जीवन सुधारण्यासाठी त्यांना वाव नव्हता, ना शिक्षण ना आत्मविश्वास. अशा सर्व परिस्थितीत पेशवे काळातील स्त्रिया जीवन जगत होत्या, म्हणूनच या कालखंडाला स्त्री जीवनाच्या दृष्टीने काळा कालखंड म्हणून ओळखले जाते.

६) ब्रिटिश कालखंड - १८१८ मध्ये पेशवाईची सत्ता संपुष्टात येऊन ब्रिटिश राजवटीचा अंमल सुरू झाला. या काळातही सामाजिक विषमता शिगेला पोहोचली होती. ब्रिटिशांनी मात्र आपल्या राजवटीत भारतीय स्त्रियांचे जिणं थोडे सुसह्य केले. त्यांनी स्त्री हिताचे अनेक कायदे केले आणि स्त्री विषयक धोरणात अनेक सुधारणा केल्या, त्यामुळे मध्ययुगीन कालखंडात भारतीय स्त्रियांचा घसरलेला सामाजिक दर्जा सुधारण्यास थोडीफार मदत होऊ लागली. याच कालखंडात सतीप्रथा, बाल विवाह या सारख्या कुप्रथा ब्रिटिशांनी बंद केल्या, आणि स्त्रियांना पाश्चात्य शिक्षणाची दारे खुली केली. त्यामुळे वाईट चालीरीती आणि कुप्रथा यांच्या विरोधात लढण्याचे बळ भारतीय स्त्रियांना मिळाले. पाश्चात्य शिक्षणामुळे जगण्याची उर्मी आणि आत्मविश्वास त्यांना मिळाला. त्याच बरोबर या काळात अनेक भारतीय समाज सुधारकांनी भारतीय स्त्रियांची दयनीय परिस्थिती सुधारण्याच्या दृष्टीने अनेक प्रकार प्रयत्न केले. सावित्रीबाई फुले, पंडित रमाबाई, ताराबाई शिंदे इत्यादी स्त्रियांनी स्त्रियांच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी महत्वपूर्ण कामगिरी केली. स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्याया विरुद्ध आणि अत्याचारा विरुद्ध त्यांनी लढा दिला. याचा कालखंडामध्ये गोपालकृष्ण गोखले, स्वामी दयानंद सरस्वती, राजाराम मोहन रॉय या सारख्या समाजधुरिणांनी भारतीय समाजातील अनेक कुप्रथांना विरोध केला. महात्मा ज्योतिबा फुले यांसारख्या समाज सुधारकांनी स्त्रियांना शिक्षणाची कवाडे खुली करून स्त्री शिक्षणास प्रोत्साहन दिले. ब्रिटिशांनी स्त्री हिताचे अनेक कायदे करूनही आणि अनेक समाजसुधारकांच्या प्रयत्नांनंतरही तत्कालीन भारतीय स्त्रियांच्या जीवन फार मोठे क्रांतिकारक असे बदल फारसे झाले नाही. एवढेच म्हणता येईल की, मध्य युगीन कालखंडातील भारतीय स्त्रियांच्या जीवना पेक्षा ब्रिटिश राजवटीतील स्त्रियांचे जीवन थोडेफार सुसह्य होऊ लागले होते.

७) स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील भारतीय स्त्री जीवन - स्वातंत्र्य पूर्व काळात, ब्रिटिश राजवटीत स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा उंचावण्याच्या दृष्टीने जी धोरणे अंमलात आणली गेली ती स्वातंत्र्योत्तर काळात अधिकच व्यापक झाल्याचे दिसून येते. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय स्त्रियांच्या जीवनात अनेक क्रांतिकारक असे सामाजिक बदल घडून आले. ब्रिटिश राजवटीत अंमलात आणल्या गेलेल्या अनेक धोरणांची व्यापकता वाढवण्यात आल्यामुळे आणि त्यांची परिणामकारकपणे अंमलबजावणी सर्व पातळ्यांवर केल्यामुळे आजची भारतीय स्त्री पुरुषांच्या बरोबरीने प्रत्येक क्षेत्रात आघाडीवर असल्याचे दिसून येते. किंबहुना काही क्षेत्रात पुरुषांपेक्षाही अधिक कर्तृत्व गाजवत असल्याचे दिसून येते. त्याच बरोबर भारतीय स्त्रीचा सामाजिक दर्जा उंचावण्यास भारतीय संविधानाने खूप महत्वाची भूमिका बजावली आहे. भारतीय संविधानाची भूमिका समताधिष्ठित सामान दर्जा करण्यासाठी असल्यामुळे स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय स्त्रीचे जीवनमान आणि सामाजिक दर्जा उंचावण्यास खूपच मदत झाली. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर स्त्री सबलीकरण, संरक्षण आणि स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासास चालना देण्याच्या दृष्टीने अनेक कायदे अंमलात आणले. या कायद्याने स्त्री-पुरुषांना सामान असे सामाजिक अधिकार दिले. हिंदू विवाह कायद्याने भारतीय स्त्रीला सामाजिक संरक्षण देण्यात आले. बालविवाह, बहुपतीत्व, स्त्री भ्रूण हत्या इत्यादी अपराधीक बाबी कायद्यानुसार गुन्हा ठरवण्यात आला. त्याचप्रमाणे, हुंडा बंदी, वारसा हक्क असे अनेक कायदे अंमलात आणले गेले. या कायद्यांच्या

Scanned with OKEN Scanner

अंमलबजावणी प्रमाणेच कौटुंबिक हिंसाचार पासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम (२००५) हा कायदा सुद्धा अंमलात आणला गेला. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात छत्रपती शाहू महाराजांनी स्त्रियांकरिता शाळा सुरु केल्या, त्यांना मोफत शिक्षण देण्याची व्यवस्था सुद्धा केली. छत्रपती शाहू महाराजांबरोबरच विठ्ठल रामजी शिंदे, महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी उभारलेली स्त्री उद्धाराची चळवळ स्वातंत्र्योत्तर काळातही अधिक व्यापकपणे आणि परिणामकारकपणे अंमलात आली. सर्व समाज धुरीणांच्या अथक प्रयत्नांनी स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय स्त्रीचे कर्तृत्व खऱ्या अर्थाने शैक्षणिक सामाजिक राजकीय आर्थिक क्षेत्रात दिसून येऊ लागले.

८) भारतीय स्त्री जीवनावर स्त्रीवादी चळवळीचा परिणाम - स्त्रीवादी चळवळींचा सकारात्मक परिणामही भारतीय स्त्री जीवनावर दिसून येऊ लागले. स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जा उंचावण्याचा कार्यात पुरुष समाजसुधारकांचा मोलाचा वाटा असला तरी, चळवळींच्या माध्यमातून भारतीय स्त्रियांच्या सामाजिक आणि कौटुंबिक उद्धारकार्यात पंडिता रमाबाई, रमाबाई रानडे, लक्ष्मीबाई टिळक इत्यादी उच्च शिक्षित स्त्रियांचे योगदान भरीव होते. स्त्रीवादी चळवळीतील स्त्रियांच्या प्रत्यक्ष सहभागामुळे शारदा सदन, आर्य महिला समाज, सेवा सदन, लेडीज होम क्लास, हिंद सेविका संघ इत्यादीं मुळे स्त्री शिक्षणाच्या आणि स्त्री उद्धाराच्या कार्याला एक प्रकारे संस्थात्मक स्वरूप प्राप्त झाले. महात्मा गांधींच्या प्रेरणेने किंवा त्यांच्या विचारांचा परिणाम म्हणून त्या काळी अनेक स्त्रियांनी स्वतःच्या उद्धारासाठी विविध आंदोलनांमध्ये आणि विविध चळवळींमध्ये सहभाग घेतला होता. स्त्रियांना त्यांचे हक्क मिळावे, त्यांच्या अस्तित्वाचा आणि अस्मितेचा प्राध्यान्याने विचार करण्यात यावा आणि त्या प्रमाणे त्यांना वागणूक मिळावी यासाठी स्त्रीवादी चळवळ स्वातंत्र्योत्तर काळात १९६० मध्ये अस्तित्वात आली. स्वातंत्र्य पूर्व काळात गांधीजींनी स्वातंत्र्य लढ्यासाठी स्त्रियांना केलेले आवाहन, समाजसुधारकांनी रूढी, परंपरेचे उच्चाटन करण्यासाठी केलेले प्रयत्न, शैक्षणिक संस्था आणि विद्यापीठाची स्थापना, अखिल भारतीय महिला परिषद, स्त्री मुक्ती आंदोलन, संपर्क समितीची स्थापना या सर्व बाबींमुळे भारतीय स्त्रियांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण झाला, त्या आपल्या हक्कांसाठी लढू लागल्या. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या हिंदू कोड बिलणे भारतीय स्त्रीवादी चळवळीला बळकटी आली. आजच्या काळाच्या तुलनेत तत्कालीन स्त्रीवादी चळवळीचे कार्य हे फारसे परिणामकारक नव्हते. व्यक्ती स्वातंत्र्याची कल्पना त्या काळात फारशी रुजलेली नव्हती. स्वातंत्र्योत्तर काळात ब्रिटिश आणि अमेरिकन यांच्या चळवळीतून आणि साहित्यातून स्त्रीवादी विचार हे जाणीवपूर्वक आणि तत्कालीन परिस्थितीला अनुसरून स्वीकारले गेले होते. त्यानंतर सत्य, स्वातंत्र्य, न्याय, सामान हक्क, नव निर्मितीतील सहभाग या पंचसूत्रांच्या माध्यमातून भारतात चालवली आणि साहित्यातून त्यांची परंपरा त्यांच्या शोध घेण्याचा प्रयत्न केला तर असे दिसून येते की, स्त्रीवादी चळवळ हि संकल्पना भारतात नवीन नाही. पाश्चात्यांनी आपल्या साहित्यातून आणि इतर माध्यमातून त्याची जाणीव आणि दृष्टिकोन दिल्यामुळे स्त्रीवादी संकल्पनेचे मूळ पाश्चात्य देशांत असल्याचे आपण मानतो.

९) समारोप - प्रत्येक कालखंडातील भारतीय स्त्री जीवनाच्या इतिहासाचे अवलोकन केले असता असे लक्षात येते की, भारतीय स्त्रियांचे जीवन विविध कालखंडात तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती नुसार व्यतीत होत होते. स्त्रियांच्या प्रगतीला प्रतिकूल ठरतील अशा रूढी, परंपरा, सामाजिक लिंगभेद, पुरुषी वर्चस्व, अंधश्रद्धा, अन्याय, समाजातील दुय्यम स्थान, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक आणि धार्मिक क्षेत्रातील स्त्रियांचे दुय्यम स्थान हे कालखंडानुसार बदलत गेलेले दिसून येते. समाज व्यवस्थेचे अविभाज्य घटक असलेली स्त्री प्रत्येक कालखंडातील समाज जीवनात सक्रिय असली तरी जवळ जवळ सर्व कालखंडात समाजाकडून दुर्लक्षितच राहिली होती. प्रत्येक कालखंडातील स्त्री जीवनाचे अवलोकन केल्यास असेही दिसून येते की, भारतीय समाजात स्त्रियांच्या सामाजिक आणि कौटुंबिक दर्जा बाबत कमालीचा विरोधाभास राहिलेला आहे. एका बाजूला स्त्रीचे धर्माधिष्ठीत उदात्तीकरण आणि

Scanned with OKEN Scanner

दुसऱ्या बाजूला सामाजिक दुय्यम स्थान, त्यांच्यावरील अत्याचार शोषण असा विरोधाभास दिसून येतो. स्त्री हि भारतीय समाजाचा महत्वाचा घटक असला तरी समाजातील तिचे स्थान कालखंडनिहाय बदलत गेलेले दिसून येते.

संदर्भसूची :-

१) ए. एम. जावळे, (२०१८), "वेदकालीन स्त्री जीवन," हिस्ट्रीसिटी रिसर्च जर्नल, खंड ७, क्र. १
२) राजाराम ओतूरकर, (१९९८), "ऐतिहासिक काळातील स्त्री," कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
३) पी. जी. जोशी, (२००३), "प्राचीन भारताचा सांस्कृतिक इतिहास," विद्या प्रकाशन, नागपूर.
४) नारायण भोसले, (२००८), "महाराष्ट्रातील स्त्रीविषयक सुधारणवादाचे सत्ताकारण," द-दाईची प्रकाशन, पुणे.
५) पी. वी. पाखीडे, (२०२०), "वुध्देत्तर कालीन भारतीय स्त्री," जर्नल ऑफ इमर्जिंग टेक्नॉलॉजी अँड इनोव्हेटिव्ह रिसर्च, खंड ७, क्र.८.
६) प्रतिमा परदेशी, (२००५), "डॉ. आंबेडकर आणि स्त्री मुक्ती विचार," दिग्जाक प्रकाशन, पुणे.
७) वंदना महाजन, (२००१), "स्त्रीवाद आणि समाज परिवर्तन," अथर्व प्रकाशन, धुळे.
८) अलका देशमुख, (२०११), "विविधांगी आयामातून स्त्री," श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
९) व. गो. रानडे, (२०००), "भारतीय महिलांचा इतिहास," शाश्वत प्रकाशन, मुंबई.
१०) जी. एम. गाडेकर, (२०१६) "स्त्रीवादी चळवळ - दिशा आणि दशा," गोल्डन रिसर्च थॉट्स, खंड. ६, क्र. ६.

Scanned with OKEN Scanner

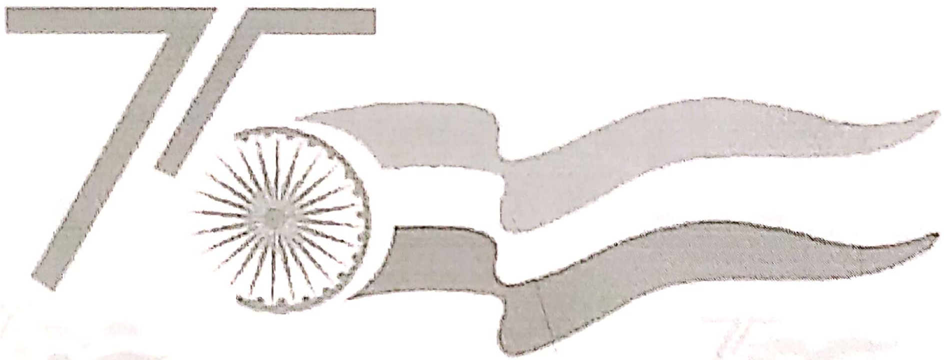

" INDIAN INDEPENDENCE MOVEMENT: LANGUAGE LITERATURE, GEOGRAPHICAL,
SOCIO - ECONOMICAL PERSPECTIVES WITH WOMEN'S CONTRIBUTIONS AND ROLE OF NEWS PAPERS"

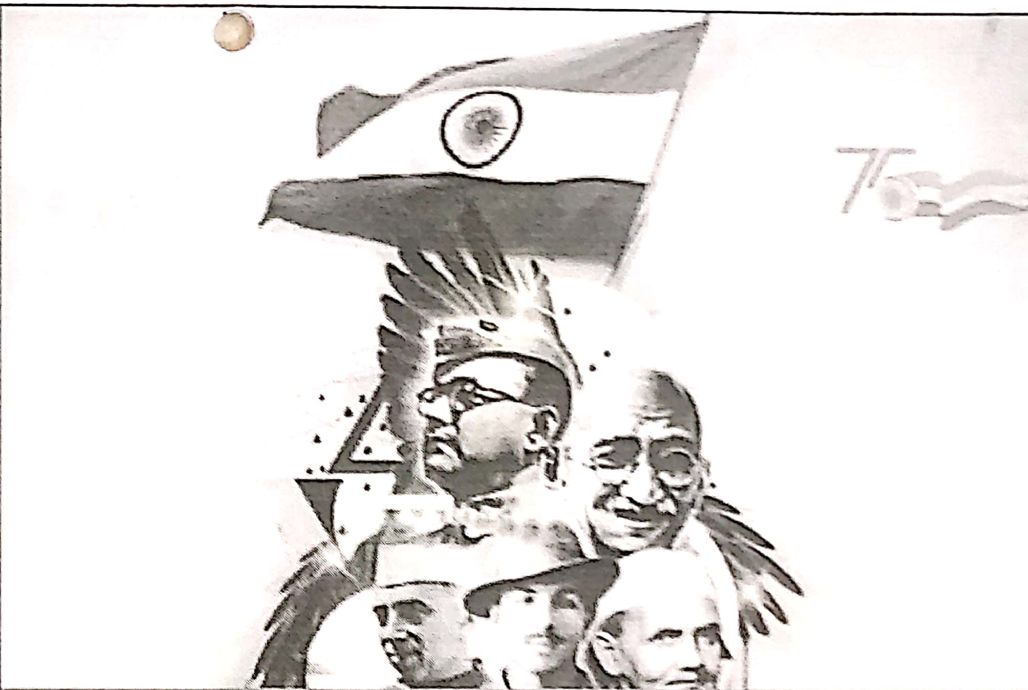

INDIAN INDEPENDENCE MOVEMENT:

साहित्य, कला, संशोधन व परिवर्तनवादी पुरोगामी विचाराची बांधीलकी ठेवणारे

अक्षरगाथा

मार्च-एप्रिल-मे २०२२, अंक: चवथा

संपादक

मा. मा. जाधव

स्वातंत्र्य चळवळीतील महाराष्ट्रीयन महिलांचा सहभाग

प्रा. डॉ. प्रेमचंद गुंडू गायकवाड
इतिहास विभाग प्रमुख, रयत शिक्षण संस्थांचे कला, वाणिज्य महाविद्यालय, माढा, जि. सोलापूर
इ मेल– gaikwadp1675@gmail.com, भ्रमणध्वनी- ९९२२४५२४२७७९७२९८३४०२

सारांश

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात अनेक महाराष्ट्रीयन महिलांनी सक्रीय सहभाग घेतला होता. स्वातंत्र्यासाठी प्राणपणाने ब्रिटीशांबरोबर लढून त्यांनी स्वातंत्र्य लढ्यात अनमोल असे योगदान दिले होते. परंतू स्वातंत्र्य लढ्यात पुरुष क्रांतीकारकांच्या बरोबरीने सहभागी होऊन सुद्धा काही प्रमाणात महिला क्रांतीकारकांच्या कर्तबगारीची, त्यांच्या असामान्य योगदानाची फारशी चर्चा झाली नाही हे वास्तव आहे. या पार्श्वभूमीवर, स्वातंत्र्य लढ्यात ज्या महाराष्ट्रीयन महिलांनी सहभागी होऊन ब्रिटीशांशी लढा दिला, त्यांच्या कर्तबगारीवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न सदर लेखाद्वारे करण्यात आला आहे

१)प्रस्तावना

स्वातंत्र्य लढ्याच्या संदर्भातील इतिहासात प्रामुख्याने पुरुषांच्या कर्तबगारीवरच प्रकाश टाकला गेला आहे. वास्तविक पाहता, स्वातंत्र्य लढ्यात पुरुषांच्या बरोबरीने महिलांनी देखील आपले योगदान दिले आहे. गांधी युगाच्या आरंभापासूनच समाजामध्ये अनेक सकारात्मक बदल आणि सुधारणा घडू लागल्या होत्या. महिलांनी विविध क्षेत्रात आपली कर्तबगारी दाखवण्यात सुरुवात केली होती. अनेक महिला स्वातंत्र्य लढ्यात सक्रीय सहभागी झाल्या होत्या. महात्मा गांधींनी, महिलांना समान न्यायाने स्वातंत्र्य संग्रामात सहभागी होण्याची प्रेरणा दिली. महात्मा गांधींनी आपल्या १८ कलमी कार्यक्रमातही महिला सबलीकरण आणि महिला विकासावर भर दिला होता. याचाच परिपाक म्हणजे महात्मा गांधींच्या सविनय कायदेभंगाची चळवळ, सत्याग्रह चळवळ इत्यादींमध्ये महिलांचा मोठ्या प्रमाणावर सहभाग होता. परंतू त्यांच्या या योगदाना बाबत, फारशी चर्चा झाली नाही. भारतीय इतिहासाच्या अनुषंगाने विचार करावयाचा झाल्यास, महाराष्ट्रातील कर्तबगार महिलांनी आपल्या धाडसी वृत्तीच्या आधारे आणि अंगभूत गुणवत्तेच्या आधारे स्वातंत्र्य लढ्यात आपले स्थान टिकवून ठेवण्यात जे यश मिळवले त्या बाबत संशोधनात्मक अभ्यास फारसे झाले नाहीत ही वस्तुस्थिती आहे. भारतीय इतिहासात स्वातंत्र्य लढ्याला अनन्य साधारण महत्व आहे. इ.स. १९५८ ते १९४७ पर्यंत, म्हणजे स्वातंत्र्य प्राप्ती पर्यंत ज्या थोर पुरुषांनी आपले योगदान दिले त्यांची स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान सर्वश्रुत आहे, परंतूभारतीय स्वातंत्र्यासाठी आणि संवर्धनासाठी ज्या महाराष्ट्रीयन महिलांनी योगदान दिले जी कर्तबगारी दाखवली त्यावर म्हणावी तीतकी चर्चा झाली नाही. भारताला दीर्घकाळापर्यंत गुलामगिरीत जखडून ठेवण्याचे ब्रिटीशांचे जे स्वप्न होते, ते सुद्धा महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी महिलांनी धुळीस मिळवले. इ. स. १९२० ते १९४७ या कालखंडात स्वातंत्र्यासाठी संघर्ष सुरु असताना या संघर्षात हिरीरीने सहभाग घेऊन महाराष्ट्रातील असामान्य महिलांनी असामान्य कार्य केले. या कार्याचा संक्षिप्त स्वरुपात आढावा घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत लेखाच्या माध्यमातून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

२)स्वातंत्र्य चळवळीतील महाराष्ट्रीयन महिलांचा सहभाग

आधुनिक भारताच्या इतिहासातील आणि भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील एक महत्वपूर्ण टप्पा म्हणजे इ. स. १९४२ ची चलेजाव चळवळ किंवा भारत छोडो आंदोलन. भारताला संपूर्ण स्वातंत्र्य प्राप्त करून देण्याच्या ध्येयाने प्रेरित झालेल्या भारतीय क्रांतीकारकांनी 'जिंकू किंवा मरू' या ध्यासाने भारत छोडो आंदोलन अधिक तीव्र आणि गतिमान केले. सर्वव्यापी अशा या स्वातंत्र्य लढ्यात महाराष्ट्रीयन

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

महिलांचा सहभाग उल्लेखनीय असा होता. भारत छोडो आंदोलन किंवा चलेजाव चळवळींमुळेच भारतातील ब्रिटीशांची भारतातील राजवट संपुष्टात येण्यास गती मिळाली. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ ही एक मोठी आणि सर्वव्यापी अशी जनक्षोभातून उभी राहिलेली चळवळ होती. लाखोंच्या संख्येने महील-पुरुषांनी या चालवलीत आपले तन-मन-धन दिले होते. आणि त्यांच्या स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या ध्यासाची तीव्रता प्रचंड असल्यामुळे स्वातंत्र्य संग्रामातील चळवळीस अधिकच धार आली. या लढ्यात समाजातील सर्व घटक एकत्रित आले होते. यात महाराष्ट्रीयन महिलांचा सहभाग लक्षणीय अस होता. परंतू त्यांच्या स्वातंत्र्य संग्रामातील योगदाना बाबतचा इतिहास इ. स. १९७५ ते १९८५ या कालखंडात प्रकाशित होऊ लागला. त्याचे स्वरूपही अगदी मर्यादित होते. महात्मा गांधींच्या प्रेरणेने महाराष्ट्रातील महिला स्वातंत्र्य संग्रामात सहभागी झाल्या. राजकारण आणि समाजकारणात त्यांनी आपल्या कर्तुत्वाचा ठसा उमटवला. क्रांतिकारी चळवळी. सत्याग्रह. असहकार चळवळ. संप. मोर्चे या मध्ये महिलांनी स्वयंस्फूर्तीने सहभाग घेतला होता. महात्मा गांधींच्या आव्हानाला हजारो महाराष्ट्रीयन महिलानी प्रतिसाद दिला. सुभाषचंद्र बोस यांच्या म्हणण्या नुसार. "महिलांच्या सक्रीय सहानुभूती शिवाय आणि पाठींब्या शिवाय फुरुषांना स्वातंत्र्य लढ्यात यश मिळवणे शक्य होणार नाही." तर महात्मा गांधीच्या म्हणण्या नुसार. "निर्भयता व धैर्य ही केवळ फुरुषांची मक्तेदारी नाही तर महिलांमध्येही हे गुण आहेत."

इ. स. १८८५ साली राष्ट्रीय सभेच्या स्थापणे पासून विधायक मार्गाने भारतात स्वातंत्र्य संग्रामाला प्रारंभ झाला. या भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याच्या इ. स. १८८५ ते १९०५ या कालखंडात मवाळ नेत्यांवर कॉंग्रेसचा प्रभाव प्रभाव होता. कॉंग्रेसच्या ब्रिटीश विरोधी आंदोलनात महाराष्ट्रीयन महिला जाहीरपणे सहभागी होऊ लागल्या. इ. स. १८८९ साली पंडीता रमाबाई यांच्या नेतृत्वाखाली कॉंग्रेस अधिवेशनाला शेकडोंनी महिला उपस्थित राहिल्या होत्या.

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याच्या इ. स. १९०५ ते १९२० या कालखंडात लोकमान्य टिळकांच्या नेतृत्वाखाली स्वातंत्र्याचा लढा सुरु झाला. टिळकांच्या स्वदेसी. स्वराज्य. बहिष्कार आणि राष्ट्रीय शिक्षण या चतुःसूत्रीच्या कार्यकिमांच्या माध्यमातून अनेक महार्ष्ट्रीयान महिला स्वातंत्र्य लढ्यात सामील झाल्या होत्या. या कार्यकामांमुळे महिलांमध्ये स्वातंत्र्याप्रती मोठा उत्साह आणि प्रेरणा निर्माण झाल्या. इ. स. १९२० नंतर च्या काळातील स्वातंत्र्य लढ्यात महात्मा गांधींनी संपूर्ण देशभरातील जनतेला असहकाराचा कार्यक्रम अंमलात आणण्याचे आव्हान केले. त्यामध्ये. शाळा. महाविद्यालये आणि न्यायालयांवर बहिष्कार टाकण्या बरोबरच. विदेशी मद्य. विदेशी कपडे. दुकाने. निवडणुका आणि विधी मंडळावर सुद्धा बहिष्कार टाकण्याचे आव्हान केले. या आव्हानाला हजारो महाराष्ट्रीयन महिलांनी प्रचंड प्रतिसाद दिला. मुंबई मध्ये कस्तुरबा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या आंदोलनातही शेकडो महाराष्ट्रीयन महिला सहभागी झाल्याची नोंद आढळते. कस्तुरबा गांधींच्या या सत्याग्रह आंदोलनात चरखा वर्ग चालवणे. खादीचा प्रचार व प्रसार करणे. स्वयंसेविकांचे गात स्थापन करणे. स्वदेशी वस्तू वापरण्या बाबत महिलांमध्ये जागृती निर्माण करणे. सुतकताई करणे इत्यादी. स्वातंत्र्य संग्रामाला पोषक ठरतील असे कार्यक्रम महाराष्ट्रीयन महिलांनी उस्फूर्तपणे सुरु केले. यशोदाबाई भट. राधाबाई आपटे यानी कॉंग्रेसची उद्दिष्टे. हुतात्म्यांचे बलिदान आणि इतिहासकालीन स्त्री-पुरुषांची चरित्रे इत्यादी विषयांवर प्रभावी कीर्तन करून स्वातंत्र्याप्रती जनमानसात जागृती निर्माण केली. इ. स. १९३० मधील महात्मा गन्दींच्या नेतृत्वाखालील सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीतही महाराष्ट्रीयन महिलांचे प्रमाण प्रचंड होते. तसेच मिठाच्या सत्याग्रहातही महिलांचा सहभाग बहुसंख्येने होता.

अनेक महाराष्ट्रीयन महिला गुप्तपणे स्वातंत्र्य संग्रामात सहभागी झाल्या होत्या. या महिलानी पुरुष क्रांतीकारकांना गुप्तपणे संदेशांची देवाण घेवाण करणे. त्यांन लपण्यास मदत करणे. शास्त्राअस्त्रांची ने-आण करणे अशी कामे लीलया पार पडली. भूमिगत झालेल्या पुरुष क्रांतिकारकांना या महिलांनी वेळोवेळी केलेली मदत स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या दृष्टीने खुपच मोलाची ठरली.

महिलांचा सहभाग उल्लेखनीय असा होता. भारत छोडो आंदोलन किंवा चलेजाव चळवळीमुळेच भारतातील ब्रिटीशांची भारतातील राजवट संपुष्टात येण्यास गती मिळाली. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ ही एक मोठी आणि सर्वव्यापी अशी जनक्षोभातून उभी राहिलेली चळवळ होती. लाखोंच्या संख्येने महील-पुरुषांनी या चालवलीत आपले तन-मन-धन दिले होते. आणि त्यांच्या स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या ध्यासाची तीव्रता प्रचंड असल्यामुळे स्वातंत्र्य संग्रामातील चळवळीस अधिकच धार आली. या लढ्यात समाजातील सर्व घटक एकत्रित आले होते. यात महाराष्ट्रीयन महिलांचा सहभाग लक्षणीय अस होता. परंतू त्यांच्या स्वातंत्र्य संग्रामातील योगदाना बाबतचा इतिहास इ. स. १९७५ ते १९८५ या कालखंडात प्रकाशित होऊ लागला. त्याचे स्वरूपही अगदी मर्यादित होते. महात्मा गांधींच्या प्रेरणेने महाराष्ट्रातील महिला स्वातंत्र्य संग्रामात सहभागी झाल्या. राजकारण आणि समाजकारणात त्यांनी आपल्या कर्तुत्वाचा ठसा उमटवला. क्रांतिकारी चळवळी, सत्याग्रह, असहकार चळवळ, संप, मोर्चे या मध्ये महिलांनी स्वयंस्फूर्तीने सहभाग घेतला होता. महात्मा गांधींच्या आव्हानाला हजारो महाराष्ट्रीयन महिलांनी प्रतिसाद दिला. सुभाषचंद्र बोस यांच्या म्हणण्या नुसार, "महिलांच्या सक्रीय सहानुभूती शिवाय आणि पाठींब्या शिवाय पुरुषांना स्वातंत्र्य लढ्यात यश मिळवणे शक्य होणार नाही." तर महात्मा गांधींच्या म्हणण्या नुसार, "निर्भयता व धैर्य ही केवळ पुरुषांची मक्तेदारी नाही तर महिलांमध्येही हे गुण आहेत."

इ. स. १८८५ साली राष्ट्रीय सभेच्या स्थापणे पासून विधायक मार्गाने भारतात स्वातंत्र्य संग्रामाला प्रारंभ झाला. या भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याच्या इ. स. १८८५ ते १९०५ या कालखंडात मवाळ नेत्यांवर कॉंग्रेसचा प्रभाव प्रभाव होता. कॉंग्रेसच्या ब्रिटीश विरोधी आंदोलनात महाराष्ट्रीयन महिला जाहीरपणे सहभागी होऊ लागल्या. इ. स. १८८९ साली पंडीता रमाबाई यांच्या नेतृत्वाखाली कॉंग्रेस अधिवेशनाला शेकडोंनी महिला उपस्थित राहिल्या होत्या.

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याच्या इ. स. १९०५ ते १९२० या कालखंडात लोकमान्य टिळकांच्या नेतृत्वाखाली स्वातंत्र्याचा लढा सुरु झाला. टिळकांच्या स्वदेशी, स्वराज्य, बहिष्कार आणि राष्ट्रीय शिक्षण या चतुःसूत्रीच्या कार्यक्रमांच्या माध्यमातून अनेक महाराष्ट्रीयन महिला स्वातंत्र्य लढ्यात सामील झाल्या होत्या. या कार्यक्रमांमुळे महिलांमध्ये स्वातंत्र्याप्रती मोठा उत्साह आणि प्रेरणा निर्माण झाल्या. इ. स. १९२० नंतर च्या काळातील स्वातंत्र्य लढ्यात महात्मा गांधींनी संपूर्ण देशभरातील जनतेला असहकाराचा कार्यक्रम अंमलात आणण्याचे आव्हान केले. त्यामध्ये, शाळा, महाविद्यालये आणि न्यायालयांवर बहिष्कार टाकण्या बरोबरच, विदेशी मद्य, विदेशी कपडे, दुकाने, निवडणुका आणि विधी मंडळावर सुद्धा बहिष्कार टाकण्याचे आव्हान केले. या आव्हानाला हजारो महाराष्ट्रीयन महिलांनी प्रचंड प्रतिसाद दिला. मुंबई मध्ये कस्तुरबा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या आंदोलनातही शेकडो महाराष्ट्रीयन महिला सहभागी झाल्याची नोंद आढळते. कस्तुरबा गांधींच्या या सत्याग्रह आंदोलनात चरखा वर्ग चालवणे, खादीचा प्रचार व प्रसार करणे, स्वयंसेविकांचे गात स्थापन करणे, स्वदेशी वस्तू वापरण्या बाबत महिलांमध्ये जागृती निर्माण करणे, सुतकताई करणे इत्यादी. स्वातंत्र्य संग्रामाला पोषक ठरतील असे कार्यक्रम महाराष्ट्रीयन महिलांनी उस्फूर्तपणे सुरु केले. यशोदाबाई भट, राधाबाई आपटे यांनी कॉंग्रेसची उद्दिष्टे, हुतात्म्यांचे बलिदान आणि इतिहासकालीन स्त्री-पुरुषांची चरित्रे इत्यादी विषयांवर प्रभावी कीर्तन करून स्वातंत्र्याप्रती जनमानसात जागृती निर्माण केली. इ. स. १९३० मधील महात्मा गान्धींच्या नेतृत्वाखालील सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीतही महाराष्ट्रीयन महिलांचे प्रमाण प्रचंड होते, तसेच मिठाच्या सत्याग्रहातही महिलांचा सहभाग बहुसंख्येने होता.

अनेक महाराष्ट्रीयन महिला गुप्तपणे स्वातंत्र्य संग्रामात सहभागी झाल्या होत्या. या महिलांनी पुरुष क्रांतीकारकांना गुप्तपणे संदेशांची देवाण घेवाण करणे, त्यांन लपण्यास मदत करणे, शास्त्राआस्त्रांची ने-आण करणे अशी कामे लीलया पार पडली. भूमिगत झालेल्या पुरुष क्रांतिकारकांना या महिलांनी वेळोवेळी केलेली मदत स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या दृष्टीने खुपच मोलाची ठरली.

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

ब्रिटिशा सरकारच्या दडपशाहीला न जुमानता महाराष्ट्रातील शिक्षित, अशिक्षित, उच्च, सामान्य घराण्यातील आणि समाजाच्या तळागाळातील असंख्य मराठी महिलांनी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे स्वातंत्र्य संग्रामात सहभागी होऊन ब्रिटीश सत्ते विरोधात अत्यंत महत्वाची कामगिरी केली. त्यांच्या या कार्याचा महात्मा गांधींनी प्रशंसा केली. कॉंग्रेसनेही एक प्रस्ताव तयार केला. त्यात असे नमूद करण्यात आले की, भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महिलांनी जे उस्फूर्तपणे योगदान दिले ते भारतीय इतिहासात सुवर्ण अक्षराने नोंदवले जाईल. अनेक पिढ्या परंपरेच्या आणि समाज नियमांच्या चौकटीत राहिलेल्या मराठी महिलांनी स्वातंत्र्य संग्रामाच्या निमित्ताने ही चौकात ओलांडली आणि पुरुषांच्या बरोबरीने ब्रिटीश सरकार विरोधात आंदोलने केली. महाराष्ट्रातील भिन्न जातींच्या भिन्न संस्कारांच्या प्रभावाखाली असणार्या हजारो महिला स्त्रीचे वाण घेऊन स्वातंत्र्य संग्रामात सहभागी झाल्या. साऱ्या जगाच्या इतिहासात अपवादानेच आढळणारे हे वास्तव आहे आणि म्हणूनच स्वातंत्र्य लढ्यातील महाराष्ट्रीयन महिलांच्या सहभागाला वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान आहे.

इ. स. १९२० साली कॉंग्रेसचे अधिवेशन नागपूर येथे पार पडले. या अधिवेशनात १५० हून अधिक महिला सहभागी झाल्या होत्या. जानकी देवी बजाज, शांताबाई काळे, केसरबाई, यशोदाबाई जोशी, चंद्राताई शेवडे, लक्ष्मीबाई खापर्डे इत्यादी महाराष्ट्रीयन महिला क्रांतिकारक या अधिवेशनासाठी उपस्थित होत्या. त्यामुळे कॉंग्रेसच्या अधिवेशनानंतर स्वातंत्र्य संग्रामाला वेगळे वळण लागले. इ. स. १९४२ च्या भारत छोडो आंदोलनाच्या प्रारंभीच्या काळात अनेक सभा, मोर्चे आणि मिरवणुका झाल्या. यावर ब्रिटिशांनी कडक निर्बंध लादले. त्या नंतरही महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य संग्राम विध्वंसक स्वरूपाचा होत गेला. भूमिगत क्रांतीकारकांना सर्व प्रकारची मदत पुरवणे आणि त्यांच्या विध्वंसक कृत्यांना प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष मदत अनेक महिलांनी केली.

इ. स. १९८७ सालच्या अमरावती येथील कॉंग्रेस अधिवेशनात मोरोपंत जोशींच्या पत्नी यशोदाबाई सहभागी झाल्या तेंव्हा पासून स्वातंत्र्य संग्रामात विदर्भातील महिलांचा सहभाग देखील मोठ्या प्रमाणावर होत गेला. स्वातंत्र्य संग्रामात महिलांचा सहभाग वाढवा म्हणून महात्मा गांधी यांनी सतत प्रयत्नशील होते. दमयंती धर्माधिकारी आणि शरयूताई धोत्रे यांना वैयक्तिक सत्याग्रहाची परवानगी गांधीजींनी दिलेली होती. समाजातील पन्नास टक्के असलेल्या महिलांपर्यंत जर पुरुष क्रांतिकारकांना पोहोचता येत नसेल तर हे कार्य करण्यासाठी महिलांनीच पुढे आले पाहिजे असा एक विचार मांडण्यात आला. या अनुषंगाने दमयंती धर्माधिकारी आणि शरयुताई धोत्रे यांनी खुप मोठे कार्य केले.

इ. स. १९३० ते १९३२ या काळातील महाराष्ट्रीयन महिलांनी केलेल्या कार्याचे संपूर्ण भारताचे लक्ष वेधले गेले. तत्कालीन मुंबई प्रांतात राहणाऱ्या मराठी महिलाच नव्हे तर पारशी, ख्रिश्चन, गुजराती इत्यादी समुदायातील महिलांनी सुद्धा मोठ्या प्रमाणावर मुंबई सत्याग्रहात भाग घेतला होता. अवंतिकाबाई गोखले आणि सरोजनी नायडू यांच्या नेतृत्वाखाली इ. स. १९३० मध्ये देशसेविका संघाची सुरुवात झाली. हौसाबाई मेहता, जयश्री रामजी, कृष्णाबाई घुमटकर, यशोदाबाई भट आदीमहिला गांधीजींच्या मार्गदर्शनानुसार सत्याग्रहाचे नेतृत्व करू लागल्या. देशसेविका संघाच्या सभासदांची संख्या ९०० च्या वर गेली. स्वातंत्र्य संग्रामात कमल भागवत या कॉलेज शिक्षण सोडून सहभागी झाल्या. हिंदुस्थानी सेविका डाळ इ. स. १९३० मध्ये स्थापन झाले. या दलाची अध्यक्षा कल्याणी सय्यद ही होती. या दलाच्या माध्यमातून कमल सोहनी, कुसुम सोहनी, बचुबाई वागळे, कृष्णाबाई सरदेसाई, कावेरी चौधरी आदी महिलांनी स्वातंत्र्य संग्रामात महत्वपूर्ण योगदान दिले. या सर्व महिलांनी स्वातंत्र्य लढ्यात अथक परिश्रम केले. इ. स. १९४० सालच्या वैयक्तिक सत्याग्रहात महाराष्ट्रातील पहिल्या महिला सत्याग्रही पद्माताई हरीलीकर या होत्या. हिंद सेविका संघाच्या अनेक महील कार्यकर्त्यांनी सत्याग्रहात आणि स्वातंत्र्य संग्रामात सामील होऊन अनेक विधायक आणि समाजोपयोगी कार्ये केली. आंदोलनाच्या बाबत त्यांच्यावर ज्या जबाबदाऱ्या सोपवल्या होत्या त्या त्यांनी प्रामाणिकपणे आणि निर्भयपणे पार पडल्या.

ब्रिटिशा सरकारच्या दडपशाहीला न जुमानता महाराष्ट्रातील शिक्षित, अशिक्षित, उच्च, सामान्य घराण्यातील आणि समाजाच्या तळागाळातील असंख्य मराठी महिलांनी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे स्वातंत्र्य संग्रामात सहभागी होऊन ब्रिटीश सत्ते विरोधात अत्यंत महत्वाची कामगिरी केली. त्यांच्या या कार्याचा महात्मा गांधींनी प्रशंसा केली. कॉंग्रेसनेही एक प्रस्ताव तयार केला, त्यात असे नमूद करण्यात आले की, भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महिलांनी जे उस्फूर्तपणे योगदान दिले ते भारतीय इतिहासात सुवर्ण अक्षराने नोंदवले जाईल. अनेक पिढ्या परंपरेच्या आणि समाज नियमांच्या चौकटीत राहिलेल्या मराठी महिलांनी स्वातंत्र्य संग्रामाच्या निमित्ताने ही चौकट ओलांडली आणि पुरुषांच्या बरोबरीने ब्रिटीश सरकार विरोधात आंदोलने केली. महाराष्ट्रातील भिन्न जातीच्या भिन्न संस्कारांच्या प्रभावाखाली असणार्या हजारो महिला स्तीचे वाण घेऊन स्वातंत्र्य संग्रामात सहभागी झाल्या. साऱ्या जगाच्या इतिहासात अपवादानेच आढळणारे हे वास्तव आहे आणि म्हणूनच स्वातंत्र्य लढ्यातील महाराष्ट्रीयन महिलांच्या सहभागाला वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान आहे.

इ. स. १९२० साली कॉंग्रेसचे अधिवेशन नागपूर येथे पार पडले. या अधिवेशनात १५० हून अधिक महिला सहभागी झाल्या होत्या. जानकी देवी बजाज, शांताबाई काळे, केसरबाई, यशोदाबाई जोशी, चंद्राताई शेवडे, लक्ष्मीबाई खपर्डे इत्यादी महाराष्ट्रीयन महिला क्रांतिकारक या अधिवेशनासाठी उपस्थित होत्या. त्यामुळे कॉंग्रेसच्या अधिवेशनानंतर स्वातंत्र्य संग्रामाला वेगळे वळण लागले. इ. स. १९४२ च्या भारत छोडो आंदोलनाच्या प्रारंभीच्या काळात अनेक सभा, मोर्चे आणि मिरवणुका झाल्या. यावर ब्रिटिशांनी कडक निर्बंध लादले. त्या नंतरही महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य संग्राम विध्वंसक स्वरूपाचा होत गेला. भूमिगत क्रांतीकारकांना सर्व प्रकारची मदत पुरवणे आणि त्यांच्या विध्वंसक कृत्याना प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष मदत अनेक महिलांनी केली.

इ. स. १९८७ सालच्या अमरावती येथील कॉंग्रेस अधिवेशनात मोरोपंत जोशींच्या पत्नी यशोदाबाई सहभागी झाल्या तेंव्हा पासून स्वातंत्र्य संग्रामात विदर्भातील महिलांचा सहभाग देखील मोठ्या प्रमाणावर होत गेला. स्वातंत्र्य संग्रामात महिलांचा सहभाग वाढवा म्हणून महात्मा गांधी यांनी सतत प्रयत्नशील होते. दमयंती धर्माधिकारी आणि शरयुताई धोत्रे यांना वैयक्तिक सत्याग्रहाची परवानगी गांधीजींनी दिलेली होती. समाजातील पन्नास टक्के असलेल्या महिलांपर्यंत जर पुरुष क्रांतिकारकांना पोहोचता येत नसेल तर हे कार्य करण्यासाठी महिलांनीच पुढे आले पाहिजे असा एक विचार मांडण्यात आला. या अनुषंगाने दमयंती धर्माधिकारी आणि शरयुताई धोत्रे यांनी खुप मोठे कार्य केले.

इ. स. १९३० ते १९३२ या काळातील महाराष्ट्रीयन महिलांनी केलेल्या कार्याचे संपूर्ण भारताचे लक्ष वेधले गेले. तत्कालीन मुंबई प्रांतात राहणाऱ्या मराठी महिलाच नव्हे तर पारशी, ख्रिश्चन, गुजराती इत्यादी समुदायातील महिलांनी सुद्धा मोठ्या प्रमाणावर मुंबई सत्याग्रहात भाग घेतला होता. अवंतिकाबाई गोखले आणि सरोजनी नायडू यांच्या नेतृत्वाखाली इ. स. १९३० मध्ये देशसेविका संघाची सुरुवात झाली. होसाबाई मेहता, जयश्री रामजी, कृष्णाबाई घुमटकर, यशोदाबाई भट आदीमहिला गांधीजींच्या मार्गदर्शनानुसार सत्याग्रहाचे नेतृत्व करू लागल्या. देशसेविका संघाच्या सभासदांची संख्या ९०० च्या वर गेली. स्वातंत्र्य संग्रामात कमल भागवत या कॉलेज शिक्षण सोडून सहभागी झाल्या. हिंदुस्थानी सेविका डाळ इ. स. १९३० मध्ये स्थापन झाले. या दलाची अध्यक्षा कल्याणी सय्यद ही होती. या दलाच्या माध्यमातून कमल सोहनी, कुसुम सोहनी, बचुबाई वागळे, कृष्णाबाई सरदेसाई, कावेरी चौधरी आदी महिलांनी स्वातंत्र्य संग्रामात महत्वपूर्ण योगदान दिले. या सर्व महिलांनी स्वातंत्र्य लढ्यात अथक परिश्रम केले. इ. स. १९४० सालच्या वैयक्तिक सत्याग्रहात महाराष्ट्रातील पहिल्या महिला सत्याग्रही पद्माताई हरीलीकर या होत्या. हिंद सेविका संघाच्या अनेक महील कार्यकर्त्यांनी सत्याग्रहात आणि स्वातंत्र्य संग्रामात सामील होऊन अनेक विधायक आणि समाजोपयोगी कार्ये केली. आंदोलनाच्या बाबत त्यांच्यावर ज्या जबाबदाऱ्या सोपवल्या होत्या त्या त्यांनी प्रामाणिकपणे आणि निर्भयपणे पार पडल्या.

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

चंद्रपूर जिल्ह्यातील चिमूरचा स्वातंत्र्यलढा देशभर गाजला. चिमूर येथील आंदोलनानंतर जुलमी ब्रिटीश सरकारने तेथील महिलांवर केलेले अनन्वित अत्याचार हे ब्रिटीश सरकारचे खरे राक्षसी रूप दर्शवणारे होते. ब्रिटिशांनी केलेल्या दडपशाहीच्या काळात चिमूर येथील महिलांना खुप हालअपेष्टा सहन कराव्या लागल्या. या काळात दादीबाई बेगडे यांनी दाखवलेल्या पराक्रमाला तोड नाही. स्वतःच्या प्राणाची परवा न करता दादीबाई यांच्याबरोबरच. सुमित्राताई ठाकूर. वेणूताई पथक. प्रभावतीबाई जकातदार. कौसल्याबाई गौर या महिला क्रांतिकारकांनी स्वातंत्र्य संग्रामादरम्यान ब्रिटिशांनी सरकार विरुद्ध निकराने लढा दिला. अमरावती येथील कृष्णाबाई रंगारी ही तरुण महिला एकमेव मराठी शहीद महिला क्रांतिकारक म्हणून ओळखली जाऊ लागली. कृष्णाबाई सारख्या अनेक महिलांनी. तत्कालीन समाजाच्या परंपरागत रूढी झुगारून देऊन. समाज काय म्हणेल याची परवा न करता स्वातंत्र्य संग्रामात स्वतःला झोकून दिले. त्यांनी स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी केलेले कार्य हेच त्यांच्या दृढ देशभक्तीचा परिचय करून देणारे ठरते.

इ. स. १९२१ ते १९२९ या कालखंडात स्वातंत्र्य संग्रामाचे कार्य प्रत्यक्षपणे करणाऱ्या महिलांची संख्या वाढली. त्यांच्या राष्ट्रीय कार्याचे क्षेत्रही विस्तारले. राजकीय जाणीवेचा आणि राष्ट्रीय भावनेचे परिणाम सर्वसामान्य महिलांवरही दिसू लागले होते. एकूणच महाराष्ट्रातील महिलांनी स्वातंत्र्य संग्रामात सहभागी होऊन देशाला. ब्रिटीशांच्या जुलमी जोखडातून मुक्त करून स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी या महिलांनी आपल्या कुटूंबाचा. मुला-बाळांचा विचार न करता या हिला स्वातंत्र्य संग्रामात सहभागी झाल्या. ‍ुंगवासाची शिक्षा सुद्धा आनंदाने भोगली. स्वातंत्र्य ामात प्रत्यक्षपणे सहभागी न झालेल्या अनेक ‍ेलांनी अप्रत्यक्षपणे आपली कर्तबगारी दाखवली. ागत झालेल्या पुरुष क्रांतीकारकांना अप्रत्यक्षपणे ‍ तसे सहाय्य केले. त्यांना प्रोत्साहन दिले. पुरुष ‍कारक आंदोलनात कार्यमग्न असताना. ासात असताना. कुटूंबाची मुलाबाळांची काळजी त्यांच्या प्रती असलेल्या सर्व जबाबदाऱ्या तीने पार पडल्या. महिलांचे हे कार्य सुद्धा विशेष चे होते. अशा असंख्य महिलांच्या कार्याची नोंद स्वातंत्र्य संग्रामाच्या इतिहासात सापडत नाही. इतिहासाला अज्ञात असलेल्या अशा अनेक महिलांची स्वातंत्र्य संग्रामातील कामगिरी दुर्लक्षित करता येणार नाही. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांचे योगदान पुढील अनेक शतके नव्या पिढ्यांना प्रेरणा देत राहील यात शंका नाही.

३) समारोप

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामाच्या इतिहासात महाराष्ट्राचे स्थान अतिशय महत्वपूर्ण होते. किंबहुना महाराष्ट्र भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामाचे केंद्रस्थान झाले होते. अनेक मराठी महिलांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील कार्य गौरवास्पद ठरले. सर्व महाराष्ट्रीयन महिला क्रांतिकारकांनी ब्रिटिशा सत्ते विरुद्ध अतिशय खंबीरपणे लढा दिला. एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यापासूनच महाराष्ट्रात सामाजिक आणि राजकीय स्थित्यंतराला सुरुवात झाली. पाश्चात्य शिक्षणाची सुरुवात होऊन मुलांसाठी शाळा सुरु झाल्या. संपूर्ण महाराष्ट्रात सुरु झालेल्या सामाजिक आणि राजकीय स्थित्यंतरामुळे वैचारिक प्रबोधनाचे वारे सर्व सामान्य जनमानसात वाहू लागले. यात महिला अधिक प्रभावित झाल्या. राजकीय स्थित्यंतरामुळे महाराष्ट्रीयन महिलांमध्ये राजकीय जाणीवा निर्माण झाल्या. स्वातंत्र्य लढ्याच्या निमित्ताने महिलांचा राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रातील सहभाग वाढला. फार मोठ्या संख्येने महिला संघटीत झाल्यामुळे तत्कालीन रूढी-परंपरेचे बंधन दूर झाले; आंनी महिलांमध्ये एक व्यापक राजकीय आणि सामाजिक दृष्टीकोन निर्माण झाला.

संदर्भ

1. तारा धर्माधिकारी (२००१), "स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्री स्मरणिका, ऑगस्ट क्रांती महोत्सव मुंबई.
2. दमयंती पाठक. (२००३). "वैदर्भीय महिलांचे स्वातंत्र्य संग्रामातील सहकार्य" मंगेश प्रकाशन. नागपूर
3. मधुकर पाटील (२०११). "भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास" अथर्व प्रकाशन धुळे.
4. शाम येडेकर (२००७). "भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील स्त्रियांचे योगदान." विद्या प्रकाशन. कोल्हापूर
5. सु दा देशमुख. आणि सुमन वैद्य. (१९८५). "महाराष्ट्रातील काँग्रेसचा स्वातंत्र्य लढा." महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ. मुंबई.

Scanned with OKEN Scanner

I N T E R N A T I O N A L R E S E A R C H F E L L O W S A S S O C I A T I O N

May-2022 E-ISSN – 2348-7143

International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue 295

Multidisciplinary Issue

RESEARCH JOURNEY

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Scanned with OKEN Scanner

26	अण्णा भाऊ साठे यांनी अनुभूती व सहानुभूतीतून कादंबरी लेखनासाठी निवडलेले वेगळे विषय **डॉ. प्रमोद गारोडे**	130
27	महाकवी वामनदादा कर्डक यांच्या निवडक गाण्यांचे अध्ययन **प्रा. अशोक जाधव**	136
28	बाबू बिरादार ह्यांच्या कादंबरीतील समाजजीवन दर्शन **प्रा. रोहिणी मदने**	144
29	कुटुंबसंस्थेचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या आईची मनोव्यथा मांडणारे नाटक - 'आई रिटायर होतेय' **प्रविण रमेश बागुल**	148
30	अंतर्यामी दृष्टी वळवणारे लेखन - 'वधिकाच्या आठवणी' **प्रा. विद्या सुर्वे-बोरसे**	152
31	डोळे : एक डोळस कथा **डॉ. संगीता पैकेकरी**	154
32	राजय पवार हांच्या 'जमलें रे जमलें' नाटकाचो समाजशास्त्रीय अभ्यास **दीपराज सातर्डेकर**	157
33	भारतातील स्त्रीमुक्ती चळवळ : एक ऐतिहासिक दृष्टिक्षेप **प्रा.आर.के.सूर्यवंशी**	170
34	शारीरिक तंदुरुस्ती व कौशल्याधारित क्रॉस ट्रेनिंग योजना - एक अभ्यास **डॉ. संदीप लोंढे**	174

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Scanned with OKEN Scanner

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue - 295 : Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
May-2022

डोळे : एक डोळस कथा

डॉ. संगीता पांडूरंग पैकेकरी
९८२२४७०९०३
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, माढा, जि. सोलापूर

प्रस्तावना:

डोळे ही अण्णाभाऊ साठे यांची डोळयात अंजन घालणारी कथा आहे. अण्णाभाऊ साठे यांचे जवळ जवळ सर्वच साहित्य सामाजीक भान ठेऊन लिहलेले आहे. त्यांच्या साहित्याला बंडखोरीची किनार एका बाजूला आहे तर दुसऱ्या बाजूला दु:खाची करूणेची किनार आहे. त्यांचे साहित्य समाजातील वास्तव सामाजिक प्रश्न घेऊन येतात त्या प्रश्नाचे उत्तर ही त्या साहित्यात अण्णाभाऊ देऊन जातात.

आपल्या संस्कृतीत स्त्रीकडे दुय्यमतेने पाहिले जाते. तिला सन्मानाची वागणूक कमी मिळते. ती सतत संशयाच्या भोवऱ्यात अडकलेली असते तिच्या वाटेला माणूस म्हणून जगणे खूप कमी येते. डोळे या कथेतील नायिकेवर संशय येतो म्हणून तिला माहेरची वाट धरावी लागते. इकडे मात्र त्याच समाजात पुरूषांनी काहीही केले तरी चालते. नाहीतरी मनुस्मृतीत नवरा कसा ही असो त्याला पत्नीने देव मानावे या बद्दल स्पष्टच लिहले आहे. मात्र पत्नीवर संशय जरी आला तरी तिच्या जीवनाचे तीन तेरा होतात. दोषी नसताना ती बळी पडते तिचा कुणाच विचार करत नाही. ना नवरा ना समाज ना पालक ती सासरी व माहेरी परकी व पोरकीच असते. अण्णा भाऊंनी याच संशयानुसार गीता सारख्या सुंदर मुलीची अवस्था कशी होते हे डोळे या कथेत सांगितले आहे.

कथानक:

डोळे या कथेत गीता विवाहीत आहे पण ती खूप सुंदर व त्याहून सुंदर डोळे आहेत. तिच्या सौदार्यामुळे घरातील लोक व नवरा असे सर्व जन संशय घेतात. तिचा एक दीर तिच्या डोळयाने वेडा झाला आहे. तो सतत घरी येतो. ती जाईल तिथे जातो असे त्याचे चाललेले असते. नवऱ्या संशय येतो, एकदा ती शेतात जाते तिथे तिचा दीरही जातो.तेव्हा गीता सरळ दीराला सांगते की मी विवाहीत आहे, माझ्या मागे असे लागू नका. गीता सरळ म्हणते "तुम्ही हे काय आरंभलं आहे", तेव्हा दीर तिचे डोळे आवडतात असे सांगतो. तेव्हा ता म्हणते "सोन्याची किंमत कसोटी सांगते तव्दत नात्याची महती नजरेला कळते जर हे डोळे तुमच्या स्वप्नात येत असतील तर....तर मी ते खुरप्याच्या पात्याने फोडून घेईन, पण हा छळ मला नको". २ दीर परत जाताना नवरा येतो त्याचा संशय पक्का होतो.ती समजावून सांगते पण त्याला पटत नाही तो गीताला विशालगडला पावित्र सिध्द करण्यासाठी घेऊन जातो व उकळत्या तेलातील पैसा काढण्यास सांगतो, गीता त्याला विरोध करते. नवऱ्याचा संशय पक्का होतो. म्हणून ती माहेरी निघालेली असते. त्या काळी गाडीची सोय नसल्याने ती चालत निघते तेव्हा तिला सहप्रवासी भेटतो, दोघेही चालत निघतात. चालत जात असताना कोणालाही संशय येऊ नये म्हणून गीता सांगते तुम्ही मी पत्नी आहे असे सांगा, ती हुशार आहे.

चालत जात असताना रात्र होते,डोंगराच्या उतरणीवर एक गाव होते त्या गावाच्या मंदीरात काही माणसे बोलत बसली होती. त्यात दोन पहिलवान होते. त्यांची नजर गीतावर पडते व ते गीताच्या मागे लागतात. गीता त्यांच्याही तावडीतून सुटते व घरी येते. तिचा सहप्रवासी आपल्या वाटेने पुढे निघून जातो. असेच काही दिवसांनी तो सहप्रवासी त्याच गावावरून जात असता त्याला गीतेची आठवण येते. तो गीताला भेटायला जातो तर गीताने स्वत:चे डोळे फोडून घेतलेले असतात. गीताची आई म्हणते की "पोरीनं शेंडाचा चीक घालून डोळं फोडून घेतले". ३ हे पाहून सहप्रवाशाला वाईट वाटले "गीता तू हे वाईट केलसं- मी चिडून उद्‌गारलो, तेव्हा गीता रडता रडता हसली व म्हणाली, काही म्हणा सर्वच असं म्हणतात पण माझ्या डोळयांनी माझं नांदणं उठवलं, इज्जत गेली, बापाच्या नावाला कलंक लावला म्हणून वैतागून मी तसं केलं.. पण...पण माझे डोळे सुंदर होते...". ४

ही कथा वाचताना डोळयात पाणी येतेच पण काही प्रश्न उभे राहतात. संशयासाठी माहेरी याव लागलं म्हणून नांदणं तुटलं म्हणून गीता दोषी नसताना डोळे फोडून घेते व आंधळयांनी माहेरीच राहते. स्त्रीवर संशय घेतला जातोच तिच्या पावित्र्याची परीक्षा घेतली जाते. स्त्रीनेही अग्नीपरीक्षा दिली तिला तर कुठे संसाराचे सुख मिळाले म्हणजे स्त्रीकडे संशयाने का पाहिले जाते हा प्रश्न आहे.

Scanned with OKEN Scanner

स्त्रीच्या अस्तित्वाची समाजाला गरज नाही ती आहे काय ? आणि नाही काय? सीतासुध्दा वनात कशी राहते हे पाहण्यास राम कधी गेला नाही. ती गरोदर हे माहीत असतानाही व गीताचे काय झाले हे पाहण्यासाठी तिचा नवराही येत नाही. उलट ती सुंदर आहे पण कुणाचीतरी पत्नी आहे हे माहीत असूनही दीर म्हणा किंवा ते दोन पहिलवान म्हणा तिच्या मागे लागतात. त्यात त्या स्त्रिचा काय दोष, गीता दोषी कशी. पण तरीही संसाराची होळी या डोळयामुळे झाली म्हणून ती स्वत:चे सुंदर डोळे फोडते व जीवनात अंधार करून घेते, एकाकी व एकाकी राहते.

तसे पाहता अण्णाभाऊच्या कथेतील दिवा कादंबरीतील नायिका बंडखोर असतात. गीताही बंडखोर आहे. ती दीराला तर सुनावतेच पण ती उकळत्या तेलातला पैसा काढायला नकार देते. कथेतील सहप्रवाशाबरोबर चालत जाताना लोकांना संशय येऊ नये म्हणून स्वत:च सांगते की मी तुमची पत्नी आहे म्हणून सांगा व शेवटी तर स्व:ताचे सुंदर डोळे स्वत:च फोडते हा बंडखोरपणाच आहे.

अण्णाभाऊंचे साहित्य वाचताना वाटते, अण्णाभाऊच्या साहित्यातील नायिका शिकलेल्या असत्या तर त्या अधिकारीच असत्या. पण अण्णांनी ज्या काळात कथा लिहल्या, ज्यांच्या जीवनावर कथा लिहिल्या ते सर्व गरीब, दरिद्री, भटकी समाज व ग्रामीण जीवन जगणारे असे होते. अण्णांच्या प्रत्येक कथा काळजाला भिडते. डोळे ही कथा अशीच काळीज पोखरून जाते, जीवाला चटका लावते, विचार करायला भाग पाडते.

अण्णाभाऊच्या साहित्याचे वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यांच्या साहित्यातील निसर्ग हा बोलका व जीवंत म्हणून समोर येतो. निसर्ग एक पात्र आहे असे वाटते व त्यांची भाषा ता साधी सोपी व थेट मनाला जाऊन भिडणारी आहे. भाषेतून व्यक्ती समोर साकार होते.

गीताचे वर्णन "पायथ्याला येऊन मी सागावाकडे वळणार, इतक्यात एक मंजूळ आवाज आला, त्या उग्र भयाण जंगलात ही वाई कोण, म्हणून मी दचकून पाहिलं तेव्हा एक सतरा वर्षाची सुंदर तरूणी माझ्याकडं येताना दिसली तिचा चेहरा तरतरीत नि विलोभनिय दिसत होता. तिचे डोळे टपोरे नि पाणीदार होते त्यात चपळता होती. रेखीव भुवया नोकदार नाक यामुळे तिच्यात उणं काहीच भासत नव्हतं. त्याचबरोबर तिचा देह निरोगी आणि रसरशीत होता. आपल्या उभार उरोजावरचा रेशमी पदर तिनं डाव्या हाताच्या दोन बोटात कायमचा धरून ठेवला होता, मयुरपंखी रेशमी लुगड्यानं तिचं स्वरूप द्विगुणित केलं होते. ती भलतीच बेरकी असावी असा माझा समज झाला".[५] वरील वर्णनावरून गीता ही व्यक्ती आपल्यासमोर जीवंत साकार होते. अण्णाभाऊच्या कथेच्या सुरवातीलाच निसर्गच समोर उभा राहतो. "मी पन्हाळगड उतरून तळवटाला आलो, तेव्हा सूर्य गड चढून बुरजावर गेला होता. चैतन्यमय झ ालेलं वातावरण कसं बेबंद भासत होतं".[६] या वाक्यातील सूर्य बुरजावर चढतो म्हणजे सुर्य हा जीवंत व्यक्ती म्हणून समोर येतो.

कथेतील वातावरण तर बोलके आहेच पण पात्रही अशी उभी केली की वाचत असताना ते पात्र समोर उभी राहतात व तो निसर्ग समोर दिसू लागतो हे अण्णाभाऊंच्या साहित्याचे वैशिष्ट्ये आहे. तसेच साहित्यात संवादाचा वापर केला आहे.

उदा.

'गीता, तो कोण गेला?
'भावजी'
'का आला होता?
'मला काही गोष्टी विचारायच्या होत्या'
'कसल्या गोष्टी?
'याच ही तो माझ्या पाठी का लागला आहे?
मग विचारल्या
हो विचारल्या आणि त्यानं चूक कबूल केली
खोटं, मी मनात भरत नाही म्हणून तू अशी
त्याला एकांती भेटून पाप करतेस'[७]

असे संवाद येतात संवादातून कथा पुढे सरकते. स्त्रीवर संशय असला की आपल्या समाजात अनेक ठिकाणी उकळत्या तेलातून पैसा काढण्यास सांगतात. तसेच गीताला ही सांगितले गीता नकार देताच ती गुन्हेगार म्हणून घोषीत केल्यावर ती माहेरी निघते व कथेतील नायकाला भेटते. अब्रुसाठी स्त्रीयांनी स्वत:ला जपायचे पुरूषांनी ओरबाडायची तरी स्त्रीच.

Scanned with OKEN Scanner

सारांश:

डोळे या कथेतून खरे तर अण्णाभाऊनी वाचकाच्या डोळ्यात अंजन घातले आहे. कारण नसता संशय घेऊ नका, स्त्रीकडे माणूस म्हणून न पाहता भोगवस्तू म्हणून पाहत असल्याने पुरूषाला तिच्यावर संशय येतो. आपली बायको आपल्याला नाकारते हे खूप मोठे दु:ख पुरूषाचे असते म्हणूनच गीताचा नवरा तिच्या पावित्र्याची परीक्षा घेण्यास निघतो. अशीच पावित्र्याची परीक्षा नवरा किंवा पुरूषाला असती तर अनैतिक काहीच घडले नसते. स्त्रीवर अन्याय अत्याचारही झाला नसता पण तसे होत नाही व स्त्रीच भोगली जाते भरडली जाते, उध्वस्त होते असेच चित्र दिसून येते.

अण्णाभाऊंचा साहित्य लिहण्यामागे हाच दृष्टीकोण होता की, समाजाला चांगले द्यावे, चांगले लिहावे म्हणजे समाज चांगला घडेल. जो पर्यंत स्त्री किंवा पुरूषांना आपल्या वागण्याचा पश्चताप होणार नाही किंवा आपण करतो ते चुकीचे आहे असे वाटणार नाही तो पर्यंत बदल होणे शक्य नाही.

संदर्भ सूची :

१. प्रतिनिधीक कथा- डॉ. एस.एस. भोसले, लोकवाङमय गृह प्रा.लि. मुंबई तिसरी आवृत्ती १९९४ पृष्ठ क्र-१५२.
२. तत्रैव, पृष्ठ क्र. १५२.
३. तत्रैव, पृष्ठ क्र. १५९.
४. तत्रैव, पृष्ठ क्र. १६०.
५. तत्रैव, पृष्ठ क्र. १५०.
६. तत्रैव, पृष्ठ क्र. १५०.
७. तत्रैव, पृष्ठ क्र. १५३.

Scanned with OKEN Scanner

October-November-December-2021 E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal
Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal
Vol.-8, Issue-4

Recent Trends in Research

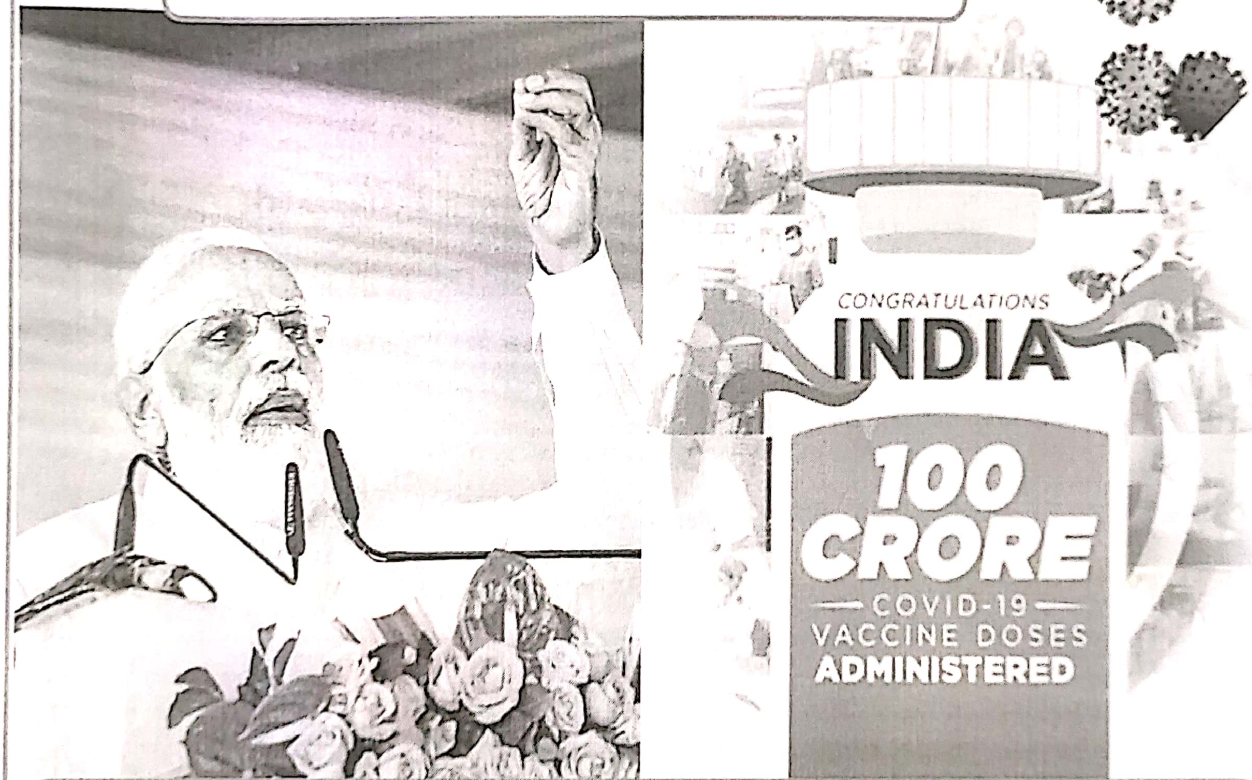

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

E-ISSN : 2348-7143
Oct-Dec 2021

26	दशम् दशक के हिंदी उपन्यासों में अस्पृश्यता	डॉ. सन्मुख मुच्छटे	130
27	लोकऋण उपन्यास की कथावस्तु का अनुशीलन और समस्याएँ	डॉ.देविदास बामणे	135
28	मनोज सोनकर के काव्य में चित्रित सामाजिक सरोकार	डॉ. ज्ञानेश्वर महाजन	140
29	वेदकुमार वेदालंकार : हिंदी अनुवाद में योगदान	प्रा. शुभांगी खुडे	143
30	मृदुला सिन्हा की कहानियों में आधुनिकतावाद	डॉ.दीपाली गुम्मे	146
31	हमारा संविधान हमारा सम्मान	डॉ. मीना ठाकूर	152
32	'नीला आकाश'की नायिका पर अम्बेडकरवादी विचारों का प्रभाव	सायली डोळस, डॉ. मधुकर राठोड	155
33	जल, कृषी, स्वास्थ्य, सामाजिक जीवन, औद्योगिक क्षेत्र के विकास में पर्यावरण का प्रभाव	डॉ.मीना ठाकूर	158
	मराठी विभाग		
34	उखाणा : लोकसाहित्य प्रकारातील लोकसंस्कृतीचे दर्शन	डॉ. किरण पिंगळे	162
35	लोकसाहित्याची सामाजिकता	डॉ. मीनाक्षी पाटील	167
36	मराठी-कोकणी भाषा : सांस्कृतिक परिचय	प्रा.प्राची जोशी	171
37	ग्रामदैवतांचे पौराणिक महत्त्व	प्रा .सुनील जाधव	180
38	डांगी लोकसाहित्यावर मराठी भाषेचा प्रभाव	गिरीष गायकवाड	184
39	संत चोखामेळा आणि संत रविदास यांच्या रचनेतील अस्पृश्यतेच्या जाणीवा	डॉ. भा. ना. गाडेकर	187
40	संत एकनाथांच्या भारूडांतील लोकदेवताविषयक लोकतत्त्वे	स्वाती लवंगे, डॉ. दिलीप पवार	194
41	भटक्यांच्या वेदनेची गाथा : बळी	डॉ. मधुकर बैकरे	207
42	आदिवासी कथा व आत्मकथनाची वाटचाल	डॉ. मोतीराम देशमुख	213
43	पहिले स्त्रीवादी आत्मकथन : *'मला उद्ध्वस्त व्हायचंय'*	डॉ. एस. पी. पैकेकरी	218
44	नजूबाई गावीत यांचे 'नवसा भिलणीचा एल्गार' - एक शोध'	डॉ. विजया पाटील	221
45	अण्णाभाऊ साठे यांचे ऐतिहासिक पोवाडे	डॉ.सुरेश पाथरकर	227
46	अण्णा भाऊ साठे यांचे तमाशातील योगदान	डॉ. राजेश्वर दुडूकनाळे	231
47	कवितेचा अनुवाद	डॉ. बाळासाहेब खोमणे	237
48	'मृत्युंजय' मधील कर्णचित्रण	सौ. सुषमा जाधव	241
49	१९७५ ते १९९० या कालखंडातील ग्रामीण कादंबरीचे बदलते स्वरूप	डॉ. बिभीषण देशमुख	248
50	दलित कविता : असमानता आणि अत्याचाराविरुद्धचा विद्रोह हुंकार	डॉ. राष्ट्रपाल मेश्राम	256
51	लतिका चौधरी यांचे ललित गद्य 'गवाक्ष' : एक आकलन	डॉ. धनराज धनगर	261
52	महात्मा फुले : वाङ्मय आणि कार्य	डॉ. वाल्मिक आढावे	272
53	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक तत्वज्ञान	डॉ. जयश्री सरोदे	277

पहिले स्त्रीवादी आत्मकथन—मला उद्ध्वस्त व्हायचय

डॉ. एस. पी. पैकेकरी
असि. प्रोफेसर,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, माढा, जिल्हा—सोलापूर.
मो.नं. ९८२२४७०९०३

'मला उद्ध्वस्त व्हायचय' हे मलिका अमर श्शेख यांचे आत्मकथन मनामध्ये भावनांचे अनेक रंग निर्माण करतात. त्या स्वत: स्त्रीवादी कवयित्री आहेत. तसचे कवीवर्य नामदेव ढसाळ यांच्या पत्नी व प्रसिध्द शाहिर अमर शेख यांच्या कन्या आहेत.

मलिका अमर शेख यांनी नामदेव ढसाळांशी वयाच्या सतराव्या वर्षी प्रेमविवाह केला. प्रेमाचे स्वप्न पहात असतानाच त्या नामदेव नावाच्या पुरूषी संस्कृतीत वाढलेल्या कवीच्या जीवनात असाहयतेने, दुर्बलतेने, नाइलाज म्हणून जगू लागल्या. हा दाहक विरोधाभास त्यांच्या आत्मकथनाचा गाभा आहे. मात्र त्यांनी जो अनुभव नामदेव ढसाळांबरोबर घेतला तो त्यांनी स्पष्ट श्शब्दात मांडला. तो मांडताना त्यांनी स्वत:ची भूमिका स्पष्ट केली. ''मला एक स्त्री म्हणून या पुरूष प्रधान संस्कृतीकडे न्याय मागायचाय.'' [१] अन्याय करणा—या पुरूष प्रधान संस्कृतीकडे न्याय मागायचे कारण काय?

भारतीय संस्कृतीत असे म्हटले जाते राजाने मारले, पावसाने झोडपले, नव—याने मारले.. ... तर न्याय कुणाकडे मागायचा. स्त्रीने सहन केले पाहिजे पण मलिका अमर श्शेख यांनी त्यांच्या वाटयाला जे जे आले ते ते सहन केले पण सहन करताना आपले दु:ख समाजाला उघड करून सांगीतले. लग्नानंतर काहीच दिवसात कसे अनुभव येत गेले ते त्यांनी व्यक्त केले. रोज रोज भांडणे, मारणे व परत प्रेमाने जवळ घेणे चाललेच पण ही भांडणं ही कोर्ट कचेरी पर्यंत गेली त्यांनी त्या काळात खूप सहन केले. हे मनातील खदखदने आत्मकथनातून व्यक्त करून त्या मोकळया झाल्या. मलिका अमर शेख यांनी स्वत:च्या पसंतीने, मर्जीने नामदेव ढसाळांशी प्रेमविवाह केला पण विवाहानंतर नामदेव ढसाळांनी केलेल्या अन्यायाविरूध्द आत्मकथन लिहून वाचा फोडली. त्यांनी त्यावेळेस घटस्फोटाचाही विचार केला. पणश्शेवटी मुलासाठी त्या सर्व त्रास सहन करून वेगळे न होता एकत्र राहू लागल्या.

नामदेव ढसाळांपासून वेगळे होण्याच्या निश्चयाने त्या त्यांच्या निलोफर नावाच्या वकिल मेत्रीणीला म्हणतात, ''मी कोर्टात सांगेन की, हा त्याचा मुलगा नाही म्हणून मग तर मला मुलगा परत मिळेल का?'' [२] इतकं त्या नामदेव ढसाळांना कंटाळल्या होत्या. आणि एकदा खरोखर त्या नामदेव ढसाळांना म्हणतात, ''मुलगा तुला मिळणार नाही तुझा काय हाक्क आहे?''.
''का म्हणून?''
''तो तुझा नाहीच आहे?''
त्याच्या बरोबरचा माणूस व माझी आई हादरली, पण वार फुकट गेला नामदेव श्शांतच.... फक्त थोडसं हासला.

''मला काही फरक पडत नाही. तो आता माझा आहे. माझ्या ताब्यात आहे. आणि माझा त्याच्यावर जीव आहे. हॉस्पिटलमध्ये काय मुलं बदलत नसतील? मी तसंच समजेन'' [३] इतक धाडस करूनही काहीही फरक पडत नाही त्या दु:ख सोसतच राहतात.

मलिका अमर श्शेख यांनी आपल्या आत्मकथनात आपल्यावर झालेल्या अन्यायाबद्दल निषेध नोदंविला आहे. भांडण झाल्यावर जेव्हा नामदेव ढसाळ त्यांच्या जवळून मुलाला हिसकावून घेऊन जात असे तेव्हा त्या लिहितात, ''एका कुठल्यातरी क्षणी रूजलेला त्यांचा अंश एवढाच त्याचा संबंध न् तरी ही तो आशूला जबरदस्तीने माझया कुशीतून ओढून घेऊन गेला. नऊ महिने वागवलेले ओझं त्या मरणांतिक कळा, तरीही माझा अधिकार नाही? का म्हणून? विचार करण्याची श्शक्ती थकली. बधीर झालेली. आजही समाजात पुरूष भांडताना

बायकोला म्हणत असतो मूल माझं आहे. घरातून चालती हो आईचा मुलावर अधिकार असतो हे समाजाने मान्य केलेलेच नाही. आज दाखल्यावर किंवा महत्वाच्या कागदावर आईचे नाव आले आहे. पण तरीही अधिकार वडिलांचाच असतो. समाजातील पुरूष पत्नी असताना व्यभीचार का करतो? अंगवस्त्र का बाळगतो हा त्यांना पडलेला प्रश्न आहे. पूर्वी पुरूषांचे हे वागणे स्त्रियांना मान्य होते पण आजची स्त्री हे मान्य करत नाही म्हणून ज्या घरात असे पुरूष आहेत त्या घरातील स्त्री सुखी नाही. पण तरीही संसार चाललेला असतो असेच चित्र आहे.

प्रस्तुत आत्मकथनात त्यांना स्त्री म्हणून आलेले स्त्रीचे असे खास अनुभव व्यक्त केले आहेत. पुरूष प्रधान व्यवस्थेत स्त्रियांना जे स्त्री म्हणून अनुभव येतात त्यांचे गौरवीकरण न करता ते अनुभव त्यांनी स्पष्टपणे जसेच्या तसे मांडले आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने १) मातृत्वाचा अनुभव २) स्त्री पुरूष संबंधाचा अनुभव यांचा समावेश असून मातृत्वाचा समाज खूप गौरव करत असतो पण जी स्त्री प्रसुती वेदना सहन करत दवाखान्यात किंवा घरात विव्हळत असते तिलाच तिची स्थिती माहिती असते. मलिका अमर शेख यांनी मांडलेले मत अगदी बरोबर आहे त्या लिहितात, ''या जागी बायका पुन्हा मरण भोगायला येतात अगावरून सरसरून काटा आला. वंशाचा दिवा मातृत्वाची आस आई होण्यातला अपूर्व समाधान...छी. केवळ या श्शब्दांची ढापनं पुरूषांनी बहाल केली. म्हणून काय तिन ती स्वीकारायची या वेदना सहन करताना तिला कोणते सुख मिळत असेल "[४] हे जे मत त्यांनी मांडले ते मत अनेक स्त्रियांचे असू श्शकते पण स्त्रीच्या मनावर जे मातृत्वाचे संस्कार झाला आहे. त्यात ती आपले खरे मत मांडू श्शकत नाही किंवा मातृत्व हे श्रेष्ठ आहे किंवा स्त्रीचा जन्म आई होण्यासाठी असतो अशा भापक कल्पनेने स्त्री प्रसूतीच्या संबंधीच्या भावना खऱ्या व स्पष्टपणे व्यक्त करू श्शकत नाही. मलिका अमर शेख यांची परत दोन तिनदा पाळी चुकली तेव्हा त्यांनी कच्चा पपया खालल्या त्याचे कारण सांगताना त्या लिहितात, '' आता त्याचा अंश रूजवून घ्यावा स्वत:त असे अजिबात वाटेना. माझ्या मातृत्वाचा त्यांने केलेला अपमान मी मरेपर्यत विसरणं श्शक्य नव्हतं.''[५] ही मते मांडणे म्हणजे स्त्रीवादी विचारच व्यक्त करणे आहे. मलिका अमर श्शेख यांनी पारंपारिक स्त्री म्हणून जगायला नकार दिला त्यांनी स्वत:चे विश्व निर्माण केले. त्या स्वत:च्या मनाने जगल्या खूप कविता लिहिल्या साहित्याची निर्मिती केली. मुलासाठी घटस्फोट दिला नाही. मलिका अमर श्शेख यांनी समाजातील पुरूषी दृष्टीकोण मांडत असताना स्त्रियांची मानसिकाताही प्रकट केली आहे. निसर्गाने स्त्रीला पुरूषाहून वेगळे केले व संस्कृतीने, धर्माने, व्यवस्थेने तिला दुय्यम केले या दुय्यमत्वात सर्वच स्त्रिया कमी अधिक प्रमाणात अत्याचार सहन करीत असतात.

मलिका अमर श्शेख एक स्त्री म्हणून व्यक्त होतात. स्त्री म्हणून व्यक्त होणे म्हणजे स्त्रीवाद स्वीकारने होय. त्यांच्या सत्तावीसाव्या वर्षी मलिका अमर श्शेख यांनी स्वत:चे अनुभव व्यक्त केले. त्या वेळी स्त्रीमुक्ती चळवळ व स्त्रीवाद समाजात रूजत होता. अशा वेळी त्यांनी मला उद्ध्वस्त व्हायचयं हे आत्मकथन स्त्रीवादी विचारसरणीतून निर्माण झालेली एक साहित्य कृती आहे म्हणून हे आत्मकथन सर्वार्थाने महत्वाचे आहे. एका पुरूषापलीकडे मी का जाऊ श्शकत नाही, किंवा एका पुरूषाला समर्पित होण्यासाठी माझं आयुष्य का असाव? मी एक स्त्री एक आदिम श्शक्ती या सर्वभर पसरलेल्या चैतन्यमयी निसर्गाच मी एक प्रतिक हे त्यांचे विचार स्त्रीवादी विचारसरणीशी नाते सांगणारे विचार आहेत.

स्त्रीवादी विचारांचे अनुक्रमे पुढील मानदंड लक्षात घेता—

१. स्त्री वाद म्हणजे स्त्रीचे मी म्हणून व्यक्त होणं.
२. स्त्रीवादी साहित्यात भारतीय संस्कृतीतील स्त्री म्हणून व्यक्त न होता एक माणूस म्हणून व्यक्त होणे.
३. स्वानुभव कोणताही आडपडदा न ठेवता कथन करणे
४. स्वत:ला जे वाटते ते बेधडक मांडणे

E-ISSN : 2348-7143
Oct-Dec 2021

५. जीवनानुभवाचे ख्यापन करताना विचारांचे भानमुद्र न देणे मलिका अमर शेख यांच्या आत्मकथनात स्त्रीवादाचे वर नमूद केलेले सर्व निकष पानोपानी जाणवत राहतात.

निष्कर्ष :–

आज पर्यंत अनेक स्त्रियांनी आपली आत्मचरित्र लिहिली ती प्रसिध्द ही झाली. वाचली ही गेली पण मलिका अमर श्शेख यांच्या आत्मचरित्राची समाजात चर्चा झाली त्यावर टिका झाली. या आत्मकथनामुळे मराठी साहित्यविश्व आणि मराठी समाजमन कायम ढवळून निघणार यात श्शंका नाही. एक स्त्री प्रेमासाठी, सहजीवनासाठी विवाह करते पण त्यात जर सुख नसेल तर असे व्यक्त होणे साहजीकच आहे मलिका अमर श्शेखच लिहितात ''समाजातील प्रत्येक स्त्रीने स्वतःचे आत्मचरित्र लिहिले तर वादळ उठेल'' त्यांच्या वाक्यात प्रस्थापित पुरूषप्रधान व्यवस्थेला उद्ध्वस्त करण्याइतपत सामर्थ्य व क्रांतिकारकता आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. शेख मलिका अमर, मला उध्वस्त व्हायचय रिया पब्लिकेशन्स,कोल्हापूर २०१६ पृष्ठ क्र.५
२. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ८७
३. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ८६
४. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ६९
५. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ८७

Peer reviewed International Research Journal

Printing Area®

Issue 85, Vol 02, January 2022

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

IMPACT FACTOR
8.012
iijif

Indexed

Indexed

Scanned with OKEN Scanner

27) प्रा. व. बा. बोधे यांचे कथालेखन
म्हस्के संतोष लक्ष्मण, औरंगाबाद ||109

28) अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबरीतील स्त्री जीवन दर्शन
प्रा.डॉ. संगीता मोरे, जि.बीड ||112

29) प्रकृती-पुरूष संवाद
डॉ. पैकेकरी संगीता पांडूरंग, जि. सोलापूर ||114

30) दत्त संप्रदायः एक दृष्टीक्षेप
प्रा. डॉ. शिवाजी तुकाराम पाटील, जि. सोलापूर ||117

31) फादर फ्रान्सिस दिब्रिटो यांचा 'सृजनाचा मळा' – एक अभ्यास
प्रा.डॉ.विजया पाटील, नंदुरबार ||119

32) छत्रपती शिवाजी महाराजांवरील समकालीन कविता
श्रीराम त्र्यंबकराव शिंदे ||123

33) डॉ० राम मनोहार लोहिया का लोकतंत्र एवं लोकहित में दिया गया विचार
राम भवन यादव, मऊ (उ०प्र०) ||126

34) बस्तर की जनजाति समस्याएँ एवं समाधान (छत्तीसगढ़ : बस्तर जिले के संदर्भ में)
पूर्णिमा भट्टाचार्य & डॉ. मालती तिवारी, महासमुन्द, छत्तीसगढ़, (भारत) ||130

35) बस्तर की जनजातिय एवं उसकी संस्कृति एक अवलोकन
करूणा देवांगन & डॉ. चेतन राम पटेल, जगदलपुर (छ.ग.) ||134

36) कबड्डी खिलाडीयों की शारिरिक क्षमता पर मेडीसीन बॉल व्यायाम का ...
संतोष नामदेव कोल्हे & संदीप नामदेव कोल्हे, नागपूर ||137

37) कुमाऊँ में महिला कल्याण कार्यक्रम एवं स्थिति में सुधार
डॉ० सीता मेहता, ऊधम सिंह नगर, उत्तराखण्ड ||142

38) छत्तीसगढ़ राज्य में कृषि क्षेत्र में उन्नत प्रौद्योगिकी का बढ़ता प्रयोग : एक ...
डॉ. रमेश कुमार मिश्रा, सारंगढ़ (छत्तीसगढ़) ||148

39) महिला असुरक्षा समीक्षात्मक अध्ययन
डॉ० रंजीता कुमारी, दरभंगा ||151

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Scanned with OKEN Scanner

चित्रण क्रांतीकारी स्वरूपाचे असून, त्याला मार्क्सवादाची साथ आहे.

२. अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबरीतील स्त्रियांनी तत्कालीन सामाजिक समस्यांना फक्त तोंडच दिले नाही, तर त्या समस्याला विरोध करून, प्रसंगी संघर्ष करून स्त्रीत्व जपण्याचा व स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला आहे.

३. अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबरीतील नायिका मनस्विनी आहेत.

४. अण्णाभाऊ साठे यांच्या कादंबरीतील नायिका क्रांतीकारी आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१. इंगळे मालती, बाबुराव बागल : व्यक्ति आणि वाङ्मय, देवयानी प्रकाशन, मुंबई, द्वितीय आवृत्ती २००९.

२. एजाज अहमद : क्रांत्याचे शतक, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई प्रथम आवृत्ती २००४.

३. कोरडे बजरंग : भारतीय साहित्याचे निर्माते अण्णाभाऊ साठे साहित्य अकादमी, नवी दिल्ली, प्रथमावृत्ती २००१.

४. वानखेडे चंद्रकांत (संपा.) : अण्णाभाऊ साठे साहित्य संमेलने : माणूस जागा व्हावा म्हणून... लोकजागर, अस्मिता प्रकाशन, नागपूर.

५. रमेश लांडगे : सत्यशोधक अण्णाभाऊ साठे : अनुभवाचे विद्यापीठ, शौर्य पब्लिकेशन, लातूर- प्रथमावृत्ती : ०१ ऑक्टोबर २०१८.

□□□

29

प्रकृती-पुरूष संवाद

डॉ. पैकेकरी संगीता पांडूरंग

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, माढा, जि. सोलापूर

****

'प्रकृती-पुरूष संवाद' हा एक कविता संग्रह आहे. हा कविता संग्रह पती अजित गाढवे व पत्नी मृनालिनी आहेर यांनी लिहलेला आहे. या कविता संग्रहाचा विचार करताना इंदिरा संत व नारायण संताची आठवण येते. त्याही दोघांनी मिळून एक कविता संग्रह लिहला होता.

गाढवे सर व आहेर मॅडम यांनी विचारपूर्वक लग्नाचा निर्णय घेतला. त्यांना एक छोटीशी मुलगीही आहे. सर आणि मॅडम हे समतावादी, पुरोगामी विचाराने जगणारे आदर्श दांपत्य आहे. अर्पण पत्रिकेत लिहले आहे,

"स्त्री-पुरूषांच्या सम प्रतिष्ठेसाठी संघर्ष
करण्याची प्रेरणा देणाऱ्या पूर्वसुरींना
आणि या संघर्षासाठी भावनिक-वैचारिक
बळ देणाऱ्या सर्व सवंगड्यांना". १

इथूनच त्या दोघांच्या विचारांची प्रचीती येते. प्रकृती-पुरुष या कविता संग्रहातील सुरवातीच्या कविता या आहेर मॅडमच्या आहेत. त्यांनी प्रस्तावनेतच स्वत:च्या विचारांची चमक दाखविली. त्यांनी प्रस्तावनेत संवादात्मक पध्दतरने कविता टाकली आहे.

"प्रकृती- मी अगोदर की तू अगोदर
पुरूष- तू की मी टाऊक नाही
प्रकृती- पुरूष तू आणि मी
मिळून आपण
तरीही 'तू' तूच आणि
मी 'मीच'
एकमेकांचया असितत्वाला
अर्थ देणारे आपण
प्रकृती-पुरूष". २

प्रकृती-पुरूष एकमेकांना आधार देणारे एकमेकांसाठ जगणारे, एकमेकात विलीन होणारे तू व मी एकच होणारे अस

प्रकृती-पुरूष एकमेकावाचून अर्थेच राहणारी एकमेकांशिवाय पूर्णत्व नसणारे पण हा अर्थ सर्वच पती-पत्नीला, प्रकृती-पुरूषांला किंवा स्त्री-पुरूषांला कळतो असे नाही. म्हणून समानता प्रस्थापित होत नाही. या पुरूष प्रधान व्यवस्थेत पुरूष स्वत:ला मी म्हणूनच जगत असतो. स्त्रीचे अस्तित्व त्यांच्या लेखी दुय्यमच असते.

म्हणूनच समाजात माणूस म्हणून कुणी जगतच नाही, तो किंवा ती म्हणूनच जगतात. स्त्रीवादी हितचिंतकांनी या बद्दल खूप लिहले पण म्हणावा तसा बदल नाही उलट आज तर कुठल्याही पदावर स्त्री असेल तर तिचे सहकारी तिला स्त्री, बाई किंवा दुय्यमतेने पाहतात. आजही मनातून भेद गेला नाही जात नाही.

आज ८ मार्च जागतिक महिला दिन, पण मला मात्र हा दिन साजरा करणाऱ्या लोकांची गंमत वाटते. या दिवशी महिलाबद्दल चांगले बोलणे, लिहणे किंवा गौरव करणे व इतर येळेस जैसे थे. अगदी मला तिळ-गुळाची आठवण येते. एक दिवस तिळ-गुळ घ्या गोड बोला वरून वरून म्हणायचे मनात तर बदल नाही तसेच हे महिला दिनांच्या शुभेच्छा.

आहेर मॅडमनी मात्र या कविता संग्रहात खूप सुंदर कविता प्रकाशित केल्या. स्त्रीवादी विचारसरणी स्वीकारून या कवितांचे लेखन केले आहे. त्यांच्या एकूण तेरा कविता प्रकृती-पुरूष संवाद या कविता संग्रहात आहेत. त्यांच्या प्रत्येक कवितेत स्त्रीचे रूप, तिचे विचार, तिचं समाजातील अस्तित्व व्यक्त केले आहे. मिडासच्या राज्यात या कवितेत त्या म्हणतात,

"मिडासच्या राज्यात
इंद्राचा ऐरावत
बेडगी दुनियेत
मुखवटयांची करामत". ३

राजा मिडासची गोष्ट आपल्याला माहितच आहे. गाभा, मुक्त, एक प्रश्न, आमुण्याचे दान, घुसळण, कुरुप, ती, मैत्रबन, धग, प्रतिक्षा, शोध ताज्या माणसांचा, मी एक अशा कविता लिहिल्या आहेत. प्रत्येक कवितेत स्वत:ला शोधण्याचा, स्त्री म्हणून व्यक्त होण्याचा खूप चांगला प्रयत्न केला आहे.

मी एक या कवितेत समाजातील प्रत्येक अवस्थेत जगणाऱ्या स्त्रीचे रूप व्यक्त केले आहे. आई, बहिण, बायको, अविवाहीत, मॅडम, मजूर स्त्री, न्यूड, मादी, वेश्या, भवरी असे रूप व्यक्त करून मी एक व तो मला सांभाळणारा, अधिकार दाखविणारा, तो म्हणजे पुरूष व मी म्हणजे मादी स्त्री असे व्यक्त केले आहे, शेवटी लिहतात,

"पण
मी एक
जीवंत स्पंदन
मी एक
तेज क्रांती
माझ्यातील प्लस मायनससह
मला माणूस मानणारा
तो भला माणूस
असा एक तो
आणि मी माणूस". ४

जेव्हा स्त्रीला कळाले की आपण पुरूषांसारखेच एक माणूस आहोत. आपण निसर्गत: त्यांच्या बरोबरीचे आहोत, तेव्हा पासून ती स्वत:ला माणूस म्हणून सिध्द करीत आहे. मी एक या कवितेत स्त्रीची अनेक रूपे दाखवून तिला तोच आधार देतो किंवा ती तो शिवाय जगूच शकत नाही अशी भावना समाजाची व्यक्त केली आहे पण शेवटी तो एक असा भेटतो व मी ही मग माणूस बनते तो ती चा खेळ संपतो हा विचार स्त्रीवादी विचारसरणीत बसणारा आहे.

प्रा. डॉ. मृणालीनी आहेर या शरदचंद्रजी पवार महाविद्यालय लोंणंद येथे कार्यरत आहेत. त्या विचार, आचार व वागणे बोलणे, हे एक माणूस म्हणूनचा करतात. त्या पुरोगामी विचार अंगीकारून जीवनाची वाटचाल करतात आणि तेच जीवन त्यांनी कवितेत व्यक्त केले आहे.

प्रकृती-पुरूष दुसऱ्या भागात प्रा. अजित गाळवे यांच्या कविता आल्या आहेत. प्रा. अजित गाळवे हे राज्यशास्त्र या विषयाचे प्राध्यापक होते, ते आता सेवानिवृत्त झालेले आहेत.

सरांनी प्रस्तावनेतच प्रकृती-पुरूषांतील संवादात कसा वाद, विसंगती निर्माण झाली ते सांगितले आहे ते लिहितात, "माणसानं नुकताच २१ व्या शकतात प्रवेश केला. त्याच्या दृष्टीक्षेत्रातील विश्व बदलले त्याचे जगण्याचे सिध्दांतही बदलले. नव्या जगातील नवीन शक्तीसाधने सामर्थ्ये प्राप्त झाली. पण माणंसामधील मूलभूत संबंधाचे आधार शोधण्याची आणि नातेसंबंधाना जाणून घेण्याची आवश्यकता याही परिस्थितीत कायम आहे. बदललेल्या परिस्थितीत ही आवश्यकता अधिकच तिव्रतेने जाणवत आहे. प्रकृतीच्या आकांक्षा आणि क्षमतांचं क्षितीज दिवसेंदिवस अधिकच ठळकपणे दिसू लागलं आहे. त्यामधून प्रकृती-पुरूष संवादातील संघर्ष आणि वाद प्रतिवाद तीव्र होऊ लागले आहेत".५

आज काही विचारवंत असे बोलतात स्त्रीवादी विचारसरणी पुरूषांनी स्वीकारली पाहिजे त्यांच्यात बदल झाला पाहिजे त्यांना

स्त्री-पुरूषांमधील संबंधाचा समानतेचा अर्थ कळला तर जीवन सुरळीत होईल असाच विचार गाढवे सरांनी प्रस्तावनेत मांडला आहे. स्त्री ही आज पुरूषांच्या बरोबरीने शिकून त्यांच्या खांद्याला खांदा लावून कुठलेही काम करते आहे. मग तिला दुय्यम न समजता, कमी न लेखता बरोबरीचे समजावे. प्रकृती-पुरूष संवाद कवितेत गाढवे सर स्त्रीचे अगोदरचे रुप कसे होते. स्त्री-पुरूष कसे एकमेकासाठी पुरक होते व आजचे रुप काय हे सांगितले आहे. त्यांनी आदिम स्त्री, रामायण, महाभारतातील स्त्री तसेच स्त्रीला ज्या ज्या पध्दतीने दोषी ठरविले जाते ते संदर्भ सांगितले आहेत.

पृथ्वीवर स्त्री- पुरूष कसे निर्माण झाली तोही संदर्भ गाढवे सरांनी घेतला आहे. त्यांनी या संवादात बालमैत्रिण व तिचे मनोगत घेतले आहे. त्यांनी आठवण, नकाराधिकार, प्रियसखी, झाड, हाक, आत्मशोध, कोंडी, क्षितीज यात्रिकास व सुरूंग अशा कविता या संग्रहात लिहल्या आहेत.

नकाराधिकार या सहा ओळीच्या कवितेत स्त्री आता नकार द्यायला शिकली हे खूप सुंदर रेखाटले आहे. हे सांगताना पूर्वीची स्त्री किंवा आजही काही स्त्रीया निमुटपणे स्वीकारतात. पण काही स्त्रियांना स्वत:च्या विचाराची, बळाची, जाणीव आहे त्या नकार देऊ शकतात व नकार देता आला पाहिजे. नकाराधिकार कवितेत सर म्हणतात,

"तुझा होकार नकारात बदलल्याचं
जेव्हा मला सांगण्यात आलं
तेव्हा, विश्वासघाताच्या दु:खापेक्षा
आनंद मला याचा झाला ही
लग्नाच्या बाचारात मुलीसुध्दा
नकाराधिकार वापरू शकतात".६

खर तर नकाराधिकार स्त्रियांना वापरता आला पाहिजे या नकाराधिकावर हिंदीतील पिंक हा सिनेमा गाजला आहे. नाही म्हणणं महत्वाचं आहे व ते म्हणता आले पाहिजे. गाढवे सर खऱ्या अर्थाने स्त्रीवादी विचारसरणी स्विकारणारे कवी व व्यक्ती आहेत. तर स्त्रीला स्त्रीवाद कळलाच पाहिजे मी कोण आहे, माझे अस्तित्व नेमके काय. मीची ताकत तिला कळली पाहिजे पण तिला एकटीला कळून या व्यवस्थेत उपयोग होत नाही. तिचं महत्त्व त्याला कळले पाहिजे म्हणजे तो की त्याला स्त्रीवाद कळला पाहिजे तरच स्त्री पुरूष समानता प्रस्थापित होईल. या अर्थाने स्त्रीवादी विचारसरणी गाढवे सरांना कळली व ती प्रत्येक कवितेत व्यक्त झाली आहे.

कोंडी कवितेत कवींनी आजूबाजूला समाजाबद्दल खूप विचारपूर्वक लिहिले आहे.

"आजूबाजूचे सगळे वांझोटे
सर्जनाच्या सर्व शक्यता गमाऊन बसलेले".७

अशा समाजात कवीचा जीव गुदमरतो. त्यांची कोंडी सुटत नाही व शेवटी तर त्यांना विजेचे रुप घेऊन कोसळली वाटतं. सरांच्या कविता अभ्यासपूर्ण व चिंतनशील आहेत. सुरुंग कवितेत कवीनी समाजातील नाटकीपणा, फोलपणा व्यक्त केला आहे. मुखवटे घातलेल्या या समाजात खरं, सत्य, प्रमाणिक, निर्मल असं काही उरलंय फक्त बेगडी जीवन.

या बेगडी जीवनाबद्दल कवींना प्रामाणिक भाव व्यक्त केले आहेत. जीवन सुंदर आहे व ते स्त्री आणि पुरूष मिळून आहे. एकटा पुरूष किंवा एकटी स्त्री आनंदाने जगू शकत नाही. दोघांना एकमेकांच्या साथीची, सहजीवनाची, सहमैत्रिची गरज आहे. तो ती न म्हणता कुणालाच कमी न लेखता निसर्गत: स्त्री पुरूष समान आहेत. व त्या दोघांना एकमेकांची गरज आहे. दोन जीव एकत्र आल्याशिवाय जीवन सुंदर होणारच नाही आणि हा सृष्टीचा नियम आहे.

'प्रकृती-पुरूष' संवाद कविता संग्रहात अशा पध्दतीने पती-पत्नीच्या कविता आहेत. पुस्तक खूप छोटसं आहे, यात एकूण २३ कविता आहेत. स्त्री-पुरूष समानतेचा आग्रह आणि आवाहन करणारा हा कविता संग्रह घरोघरी वाचला गेला पाहिजे इतका तो महत्वाचा आहे.

प्रसिध्दीची हाव नसल्याने हे दोन कवी समाजात कार्य करतात. एकमेकांना खूप साथ देतात आणि काव्यातून व्यक्त होतात हे खूपच भारी आहे. एकचं कविता संग्रह काढून पता-पत्नींनी प्रकृती-पुरूष संवाद मुखर करून मोठे काम केले आहे.

संदर्भसूची:

१) प्रकृती- पुरूष संवाद, अजित गाढवे/मृणालिनी आहेर, प्रभात प्रकाशन, मुंबई-अर्पण पत्रिका.
२) तत्रैव, मनोगत पृष्ठ क्र. ६.
३) तत्रैव, मिडासच्या राज्यात पृष्ठ क्र. ७.
४) तत्रैव, मी एक पृष्ठ क्र. २८.
५) तत्रैव, मनोगत पृष्ठ क्र. २९
६) तत्रैव, नकाराधिकार पृष्ठ क्र. ३८.
७) तत्रैव, कोंडी पृष्ठ क्र. ४४.

❑❑❑

July-August-September 2021 E-ISSN : 2348-7143

International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Vol. 8, Issue 3

Recent Trends in Research

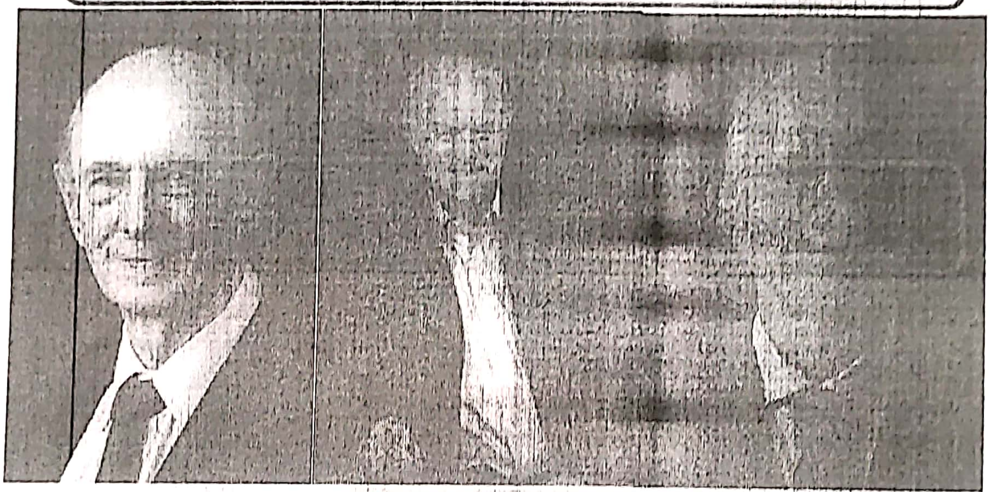

Harvey J. Alter Michael Houghton Charles M. Rice

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors -
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

E-ISSN : 2348-7143
July-Sept.- 2021

30	राजी सेठ के उपन्यासों में नारी जीवन	डॉ. ज्ञानेश्वर महाजन	148
31	महिला आत्मकथा लेखन-संघर्ष भरी विकास यात्रा	डॉ. संतोष पवार	152
32	जीवन की यथार्थता का परिचायक : 'वाह जिंदगी'	डॉ. रुपाली चौधरी	157
33	विपश्यना	डॉ. ओमप्रकाश झंवर	162
34	किन्नरो की जीवन की समस्या	डॉ. डी. बी. महाजन	164
35	क्षमा शर्मा के कहानियों में चित्रित नैतिक मूल्य	डॉ. हेमलता काटे	168
36	'हिमालय के उस पार' : भौगोलिक दृष्टिकोण	डॉ. विजय कुमार	171
37	अनुवाद और रोजगार	डॉ. आनंदी शिंदे	174
	मराठी विभाग		
38	संत ज्ञानेश्वरांच्या चिद्विलास वादाची परंपरा	डॉ. निलीमा कापसे	180
39	कविता : अशास्त्राचे शास्त्र	डॉ. सुदाम राठोड	186
40	लोकगीतांचे स्वरूप	प्रा. सुनील जाधव	192
41	सुरेश भटांचे समकालीन विदर्भातील गझलकार	डॉ. संजय पोहरे	195
42	सदानंद देशमुख यांच्या ग्रामीण काव्यातील राजकीय जीवन	डॉ. एन. व्ही. शिंदे	201
43	आदिवासी कवितेतील 'बाप'	डॉ. सखाराम डाखोरे	205
44	समकालीन मराठी कविता 'हत्ती इलो'- अजय कांडर	डॉ. विजया पाटील	209
45	दलित कवयित्रींच्या कवितेची शैली	डॉ. राष्ट्रपाल मेश्राम	214
46	संतोष पद्माकर पवार यांच्या कविता	डॉ. सुदाम राठोड	222
47	आंबेडकरी विचारांचे वारसदार : लोकशाहीर वामनदादा गरुड	डॉ. सुरेश जाधव, प्रा. स्वप्निल गरुड	226
48	अण्णा भाऊ साठे यांची कादंबरी : एक अप्रत्यक्ष नाट्यात्मक अनुभव	डॉ. पी. एस. जुन्ने, संतोष गालफाडे	232
49	'गोतावळा' बदलत्या ग्रामव्यवस्थेचे परिणाम व्यक्त करणारी कादंबरी	डॉ. आर.डी. शिंदे	235
50	ग्रामीण कादंबरी 'पोटमारा' : एक आकलन	डॉ. शारदा मोरे	239
51	'फेसाटी' भुकेचा जीवघेणा प्रवास	डॉ. संगीता शेळके	243
52	'अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट' या कादंबरीतील स्त्रीप्रतिमा	डॉ. भैय्या पाटील	249
53	रंगनाथ पठारे यांचे समाज व संस्कृती विषयीचे समीक्षा विचार	डॉ. जयराम खाडे	253
54	मार्क्सवाद आणि मार्क्सवादी साहित्यविचार	डॉ. संदीप कदम	259
55	मार्क्सवादी इतिहासकार रोमिला थापर	डॉ. जगदीश खरात	266
56	झाडीपट्टी रंगभूमीवरील पहिले दंडारनाट्य : 'घायाळ वाघीण'	श्री. योगिनाथ नागराळे, डॉ. श्याम मोहरकर	271
57	लेखक रवींद्र शोभणे : संकल्पपूर्तीच्या वाटेवरचा धाडसी प्रवासी	प्रा. संजय गोहणे	276
58	रंगनाथ पठारे यांच्या महाविद्यालयीन अनुभवविश्वातून चित्रित झालेल्या कथा	डॉ. जयराम खाडे	282
59	लाला लजपत राय यांची महिलांविषयीची भूमिका	डॉ. राजेंद्र रासकर	290
60	जपानमध्ये बौद्ध धर्माचा उदय आणि विकास	प्रा. प्रणोती कांबळे	294
61	महात्मा गांधी यांचे ग्राम विषयक विचार : एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. जी.डी. घोडे	301
62	पंडित जवाहरलाल नेहरूंचा इतिहासविषयक दृष्टीकोन	डॉ. जगदीश खरात	304
63	अमेरिकेचे परराष्ट्र धोरण व त्याचा जागतिक राजकारणावर होणारा परिणाम	डॉ. विमल राठोड	310
64	देशाच्या आर्थिक विकासात नोटबंदी/विमुद्रीकरणाची आवश्यकता	प्रा. संदिप गेडम	315
65	भारताची रोकड विरहित अर्थव्यवस्थेकडील वाटचाल	डॉ. पी. के. पाटील	319

Scanned with OKEN Scanner

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal | E-ISSN : 2348-7143
Vol.8, Issue 3 – Recent Trends in Research | July-Sept.- 2021
Peer Reviewed Journal

सदानंद देशमुख यांच्या ग्रामीण काव्यातील राजकीय जीवन

डॉ. एन. व्ही. शिंदे
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, माढा
पु. अ. हो. सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर संलग्न
ई संवाद : shindenamdeo77@gmail.com
भ्रमणध्वनी: ९८५०१२५५८४

प्रास्ताविक:

मराठीमधील ग्रामीण कवी सदानंद नामदेव देशमुख यांचा जन्म इ.स. १९५९ साली मु.पो. अमडापूर, ता. चिखली, जि. बुलडाणा येथे झाला. त्यांचे लहानपण अमडापूर येथे शेतकरी कुटुंबात गेले. मराठी विषयात एम.ए. केले. त्यांनी स.क. कला, विज्ञान महाविद्यालय, जानेफळे येथे अध्यापन केले. त्यांनी 'तहान' (१९९८) 'बारोमास' (२००२) या कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. तर 'धिंगाणा', 'महालूट' (१९९५), 'लचांड' (२००५), 'रगडा' (२००६), 'खुंदळघास' (२००८), 'उठावण' (२००९) इ. कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. 'गावकळा' (२००५) हा एकमेव कवितासंग्रह त्यांनी प्रसिद्ध केला आहे.

आजपर्यंत अनेक मानाचे पुरस्कार त्यांना मिळाले आहेत. 'बारोमास' या कादंबरीला २००४ सालचा साहित्य अकादमी पुरस्कार, महाराष्ट्र शासनाचा राज्य पुरस्कार, पद्मश्री विखे–पाटील साहित्य पुरस्कार मिळाले आहेत. तसेच म.सा.प.चा ह.ना. आपटे श्रेष्ठता कादंबरी पुरस्कार, ना.धों.महानोर शेती व साहित्य पुरस्कार, बुलडाणा जिल्हा गौरव पुरस्कार, बळीराजा सन्मान पुरस्कार असे अनेक पुरस्कार त्यांना मिळाले आहेत. त्यांच्या 'गावकळा' या ग्रामीण विश्वावर अधारित असलेल्या काव्यसंग्रहातून ग्रामीण भागातील राजकीय जीवनाचे चित्रण प्रभावीपणे चित्रित केले आहे.

'गावकळा' या कवितासंग्रहातील राजकीय जीवन :–

ग्रामीण कृषिसंस्कृतीमधील राजकीय जीवनाचे स्वरूप लक्षात घेता, एकंदरीतच शेतकऱ्यांचे अंर्तबाह्य जीवन नियंत्रित करणारा हा घटक आहे. कृषिसंस्कृतीच्या विकासाला आणि अधोगतीला हा घटक परिणामकारक ठरतो. खेड्यामध्ये जेव्हा राजकारण आले तेव्हापासून तेथील जीवनाची, वागण्याची सूत्रे बदलली. सहकार क्षेत्राने सुरूवातीला कृषिसंस्कृतीचा विकास घडविला. परंतु वरचेवर सहकार क्षेत्रातील प्रामाणिक लोक कमी झाले आणि भ्रष्टाचारी लोकांची संख्या वाढली तेव्हा हेच क्षेत्र शेतकऱ्यांची सर्व बाजूने मुस्कटदाबी करत आहे. परंतु शेतकऱ्याने या राजकारणापासून जितके दूर जाण्याचा प्रयत्न केला, तेवढेच त्याचे नुकसानही होते. म्हणून राजकीय व्यवस्थेचा, त्यामधील सत्ताधाऱ्यांचा, सहकार क्षेत्रातील विविध व्यवहारांचा अभ्यास करून त्याप्रमाणे आपले जीवन व्यतीत केले पाहिजे. यादृष्टीने 'गावकळा' या काव्यसंग्रहातील काही कवितांचा विचार करूया.

'राजकारण' या कवितेमध्ये नेत्यांच्या जीवनाचे चित्रण येते. नेता होण्यासाठी दुसऱ्याला पाडायला, दुसऱ्याची सर्व बाजूने कोंडी करायला यावे लागते. म्हणूनच राजकारणात काही निश्चित गृहितके मांडता येते नाहीत. परंतु अगदी राजकारणात शिरण्यापेक्षा शेतकऱ्याने एकसंध होऊन आपला राजकीय प्रतिनिधी आपल्या मुठीत ठेवला पाहिजे. जिथे जिथे अन्याय होईल तिथे सोडविण्यासाठी त्या नेत्याला भाग पाडले पाहिजे. राजकारणात फसण्यापेक्षा राजकारण्यांची नस ओळखून वागणाचा हा आजचा काळ आहे. तरच या युगात काहीतरी टिकाव लागेल. 'हमीभाव' या कवितेत हमीभावाचा प्रश्न राजकीय लोक का सोडवत नाहीत याविषयीचे चिंतन येते. प्रत्येक सत्ताधारी व्यक्ती शेतकऱ्यांचे नाव घेऊन निवडून येतो. मग सत्तेवर आल्यावरच

Scanned with OKEN Scanner

शेतकऱ्यांचे प्रश्न का सोडविले जात नाहीत. त्यामुळे शेतकऱ्यांची एकजूट यासाठी महत्त्वाची आहे. बाजारभावाची हमी देणे, सरकार व शेतकरी यांमधील दलालांची फळी नष्ट करणे ही कामे राजकीय इच्छाशक्तीच्या जोरावर होण्यासारखी आहेत. सत्तेसाठी प्रत्येकाची चाललेली धावपळ आणि राजकारण म्हणजे पैसे कमविण्याचा धंदा ह्या दृष्टिकोनामुळे शेतकऱ्यांची स्थिती दयनीय झाली आहे. कवी म्हणतात,

'आसे लुचतो आमाले जसा वाघ हारणाले
राबणारे मातीतले माती खाऊ खाऊ मेले
कनवाळू सरकारा काय तुपलो करणी
तुह्या देशातला बळीराजा लागला झुरणी!' (गावकळा, हमीभाव, पृ. ३६) [१]

या स्थितीमुळेच आजच्या शेतकऱ्याने राजकारणाची नाडी आपल्या हातात घेणे आवश्यक आहे. हे शक्य आहे कारण, बहुसंख्य लोक शेतकरी आहेत. त्यांचे प्रश्न सारखे आहेत. मग ह्यासाठी एकत्रित येण्याची गरज आहे.

'राजकारणात महा बाप' या कवितेमध्ये राजकारणी लोक सर्वसामान्य लोकांना कसे वापरून घेतात हे दाखविले आहे. गावपातळीवरचा एक कार्यकर्ता आहे. आमदार–खासदार यांना पार्ट्या देणे, मुंबई–दिल्लीचे दौरे करणे यामुळे स्वत:ची शेती त्याला विकावी लागली आहे. पद देण्याच्या आशेवर या गोष्टी केल्या आणि त्यात त्याला फसविले गेले. इथे एका कार्यकर्त्याची अशी दुर्देशा होण्यास तो स्वत: जबाबदार आहे. सत्तेचा मोह त्याला होता. त्यामुळेच त्याला शेत विकावे लागले. त्याने जर शेतकऱ्यांचे प्रश्न घेऊन लढला असता तर तो आपोआपच लीडर बनला असता. शेतीही विकावी लागली नसती. म्हणूनच राजकारणात जाण्यासाठी योग्य मार्गाचा अवलंब करणे महत्त्वाचे आहे. कृषिसंस्कृतीमधील व्यक्तींनीच राजकारणात जाऊन कृषिसंस्कृतीच्या विकासासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. 'योजना' या कवितेमध्ये सरकारी योजनेमधील दलाल लोकांची कृषिसंस्कृतीला लागलेली कीड स्पष्ट केली आहे. कोणत्याही सरकारी योजना शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचविण्यासाठी दलाल असतात. ते आपले कमिशन कापून शेतकऱ्यांना वरवरची मदत करतात. शेवटी योजनाही पूर्णपणे राबविली जात नाही. शेतकऱ्याचा पैसा यामध्ये वाया जातो. म्हणूनच प्रत्येक योजना व ती मिळविण्यासाठी थेट सरकारशी संपर्क करणे आवश्यक आहे. शेतकऱ्याने स्वत:हून जागृत राहिले पाहिजे. कमिशनापोटी दलाल ठेवणे सोयीचे नाही. सरकारी खात्यात कुठेही अडचण निर्माण केली तर त्याविरोधात प्रसारमाध्यमांना हाताशी धरून लढले पाहिजे. तसेच आज माहितीचा अधिकारही उपलब्ध आहे. म्हणून राजकारणातील चिखलामध्ये स्वत:चा पाय रूतू न देता त्याचा फायदा करून घेतला पाहिजे. अशा प्रकारे राजकीय जीवनासंबंधीचा विचार मांडता येतो.

'सातबारा' या काव्यसंग्रहामधील काही कवितांच्या आधारे पश्चिम महाराष्ट्रातील राजकारणाविषयी माहिती मिळते. तेथील कृषिसंस्कृतीमधील राजकीय जीवन कशा पद्धतीचे आहे याचा विचार करूया. 'हंगाम' या कवितेमध्ये शेतकऱ्यांचा विद्रोह दिसतो. भ्रष्ट राजकारणी व्यवस्था, सहकार क्षेत्राचा मनमानीपणा, कोसळते बाजारभाव, बनावटी औषधे, चुकीची आयात–निर्यात धोरणे, आश्वासनांची खैरात यांमुळे शेतकरी खूपच त्रस्त झाला आहे. त्यामुळे तो नांगराचे फाळ आणि विद्रोही लेखणी घेऊन लढण्यास सज्ज झाला आहे. अन्यायाविरूद्ध लढण्याचा, जाब विचारण्याचा हंगाम सुरू झाला. या शेतकऱ्यांच्या जागृततेमुळेच राजकीय क्षेत्रात थोडाफार वचक त्यांचा राहिला आहे. काही निर्णय चांगले होताहेत.

'सौ. हरितक्रांती' या कवितेत भ्रष्टाचारामुळे कृषिसंस्कृतीला कशी वाळवी लागली याचे चित्रण येते. शेतकऱ्यांचा सर्वांगिण विकास व्हावा म्हणून हरितक्रांती सारखी योजना सुरू केली. परंतु सगळ्या योजनांमध्ये भ्रष्टाचार झाला. दारिद्र्यरेषेखालीसुद्धा धनिक लोकांची नावे आली. सरकारची लूट केली. औद्योगिकीकरणाच्या

Scanned with OKEN Scanner

वाईट परिणामांचा भोग फक्त शेतकरी व शेतीच्या वाट्याला आला. यातील फायदा राजकारणी लोकांनी हस्तगत केला. यामुळेच एकंदरीत हरितक्रांती योजना फारशी सफल झाली नाही. यामुळे पारदर्शी प्रशासन आणि प्रत्येकाने स्वाभिमानाने, प्रामाणिकपणे कार्य करण्याची गरज आहे. तरच कृषिसंस्कृतीचा विकास मोठ्या प्रमाणात होईल. 'आणेवारी' या कवितेत राजकारणातील विरोधाभासाचे चित्रण येते. काहीवेळेला एखाद्या भागात पाऊस जास्त होतो. परंतु त्या संपूर्ण भागात एकसारखा पाऊस पडला असेल हे निश्चित नसते. परंतु तालुक्यातील एका गावामध्ये चांगला पाऊस पडला की, प्रसारमाध्यमे त्या तालुक्यात समाधानकारक पाऊस झाल्याची बातमी देतात. यावरूनच तलाठी कागदांवर आणेवारी करतो. वास्तव परिस्थिती यापेक्षा वेगळी असते याचे भान तलाठी ठेवत नाही. प्रसारमाध्यमांनीही काळजीपूर्वक बातम्या तयार कराव्यात याचे संसूचन यातून दिले आहे.

'प्रयत्न' या कवितेमध्ये कोणाच्या प्रगतीसाठी शासनाचे प्रयत्न चालू आहेत हा प्रश्न विचारला आहे. डोंगर, नदी, नाले, शेती यांच्यावर अतिक्रमण करून गुळगुळीत महामार्ग बनविले. या महामार्गाचा सगळ्यात जास्त फायदा उद्योगांनाच होतो. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना भांडवल गुंतविण्यासाठी शासनातर्फे सगळ्या सवलती दिल्या जातात. तर दुसरीकडे संशोधकही शेतीमध्ये अमूलाग्र बदल घडविण्यासाठी अपुरे प्रयत्न करीत आहेत. एकूणच शेतकऱ्यांच्या समस्यांचा, प्रश्नांचा कोणी प्रामुख्याने विचार करताना दिसत नाही. अशी शेतकऱ्यांची स्थिती कृषिप्रधान देशात आहे. 'बापूजी आणि त्यांची बकरी' या कवितेत महापुरूषांचे अनुयायी आपल्याला सोयीस्कर असा विचारांचा अर्थ लावून महापुरूषांच्या विचारांचे कसे विडंबन करतात हे सांगितले आहे. राजकारणी लोक किती स्वार्थी असतात हे दाखविले. आपल्या स्वत:च्या फायद्यासाठी सगळे नियम ते धाब्यावर बसवतात. अगदी दिल्लीपासून खेड्यातील गल्ली पर्यंत त्यांनी भ्रष्टाचाराचे पीक रूजविले आहे. शेत, खते, पशुखाद्ये, सिमेंट, कालवे, धरणे, रस्ते अशा सर्व विकासकामांमध्ये ते स्वत:चा विकास करून घेतात. यामुळेच शेतकऱ्यांचे प्रश्न अधिकच वाढत आहेत. राजकारणी लोकांवर एखाद्या प्रकरणी भ्रष्टाचाराचा आरोप झाल्यावर ते लगेचच एखाद्या महान नेत्यांच्या विचारांचे पांघरुण घेऊन खोटा कांगावा करतात. कोर्ट, तुरुंग ही सगळी व्यवस्था त्यांनी आपल्या सोयीप्रमाणे वाकवून घेतली आहे. म्हणूनच जेव्हा कुंपण शेत खात होते तेव्हा कुंपण काढले जात; परंतु आज पिकांना मातीच खात आहे, म्हणून शेतकरी आर्त हाकेने म्हणतो,

'...आता पिकांनाच खाते आहे
येथील माती
बापूजी मी कशी करावी शेती?
बापूजी मी कशी करावी शेती?'

(सातबारा, बापूजी आणि त्यांची बकरी, पृ.४१)

अशी हाक आजचा शेतकरी मारत आहे. तो असहाय्य झाला. राजकारणातील हिंस्र श्वापदे शेतकऱ्याला लुटून खाण्याची एकही संधी सोडत नाहीत. म्हणूनच शेतकऱ्यांनी राजकारणाची सगळी समीकरणे आपल्या हातात घेतली पाहिजे किंवा आपापल्या राजकीय प्रतिनिधींना आपल्या मुठीत ठेवले पाहिजे. हीच आजच्या काळाची गरज आहे.

'पेपर हॉर्स' या कवितेमध्ये कागदांवरील माहिती आणि प्रत्यक्षातील वास्तव यांच्यातील दुरावा सांगितला आहे. राजकीय क्षेत्रातील भर सभांमध्ये आवेशात येऊन घोषणा, आश्वासने दिली जातात. परंतु नंतर त्यांच्या अमंलबजावणीसाठी प्रयत्नशील कोणीच दिसत नाही. प्रत्येक क्षेत्रात कागदी घोडे नाचविण्याचा पराक्रम राजकारणी करतात. पंचवार्षिक योजनांचीही फलनिष्पत्ती पूर्णअंशाने साध्य होत नाही. कारण भारत देशाला

Scanned with OKEN Scanner

E-ISSN : 2348-7143
July-Sept.- 2021

जुगाराचा अड्डा करण्याचा प्रयत्न सध्याचे राजकीय नेते करत आहेत. एकेका लोकांच्या भ्रष्टाचाराचे आकडे पाहिले तर हे निश्चितच पटण्यासारखे आहे.

एकूणच कृषिसंस्कृतीमधील राजकीय जीवनाचा वेध घेत असताना राजकारण हे किती खालच्या दर्जाचे होत चालले हे दिसते. प्रत्येकजण आपली सत्ता टिकविण्याच्या नादात एकमेकांवर आरोप, कुरघोडी करण्यातच दंग आहे. विकासाच्या प्रश्नांची चर्चा न होता लोकसभेत, विधानसभेत गोंधळच जास्त वाढत आहे. राजकारणातील ही कीड जोपर्यंत नष्ट होत नाही तोपर्यंत या संस्कृतीच्या प्रगतीत ती अडथळा ठरणार आहे. एकूणच ही स्थिती बदलण्यासाठी खूप संघर्ष करण्याची गरज आहे. आजचा शेतकरी त्या दिशेने पाऊल टाकत आहे, परंतु अजूनही एकत्रित प्रयत्नांची आवश्यकता आहे.

समारोप:

वरील काही कवितांमधील ग्रामीण कृ िसंस्कृतीमधील राजकीय जीवन लक्षात येते. दृ ित राजकारणाने ग्रामीण जीवन आणि ेतकरी जीवनाला ऱ्हासाच्या दिशेने ओढले आहे. वास्तविक पाहता ेतकरी हाच मुळात राजकीय रथाचा चालक बनल्याशिवाय ग्रामीण व ेतकरी जीवन विकसित होणार नाही.

संदर्भसूची:

१. देशमुख सदानंद, गावकळा, सुविद्या प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती १५ डिसेंबर २००५, पृ. ३६
२. तत्रैव, पृ. ४१

Scanned with OKEN Scanner

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April-June -2021
Vol.02 Issue V

Scientific Journal of Impact Factor (SJIF) Impact-5.54

TOGETHER WE REACH THE GOAL

International Impact Factor Services IIFS *2.875*

International Society for Research Activity (ISRA)
Journal-Impact-Factor (JIF) *ISRA JIF- 1.312*

Digital Online Identifier-
Database System

Akshara Publication
Plot No 143 Professors colony,
Near Biyani School, Jamner Road, Bhusawal Dist Jalgaon Maharashtra 425201

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April-June 2021 Vol.02 Issue V SJIF Impact- 5.54

Index

English

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
01	The relationship between two greatest people of 20th century in India: Gandhi and Tagore	Muhammadjon Kadirov	6-11
02	The Concept of "Truth" in the Philosophical Views of Mahatma Gandhi	Pulatov Sherdor Nematjonovich	12-18
03	Historiography and the Subaltern in Amitav Ghosh's *In an Antique Land:* A Study	Dr. Mahadeo Jare Suresh Bhosale	19-21
04	A Study of Cultural Confrontation in Chimamanda Ngozi Adichie's *Purple Hibiscus*	Mr. Narendra Mule Dr. Pradip G. Sonawane	22-25
05	Clinical Study of the Impact on the lives of the beneficiaries due to the implementation of Indira Awas Yojana : Jalgaon District Special Reference	Prof. Vaishali Laxman Koshti	26-30
06	Honour Killing in Indian Society: A Sociological Analysis	Lovely Dr. Ajit Singh Tomar	31-35
07	A Brief Survey on the Emerging Trends in International Higher Education	Dr. Nagin Madhusudan Patel	36-43

हिंदी विभाग

	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
08	कृष्णा सोबती के उपन्यासों में स्त्री-विषयक चिंतन: एक अनुशीलन	डॉ. संतोष कुमार अहिरवार	44-47
09	हिंदी कविता में वर्णित दलित साहित्य	प्रा.डॉ.दत्तात्रय सदाशिव अनारसे	48-50
10	'गठरी' कविता में अभिव्यक्त यथार्थता	डॉ. वंदना प्रकाश पाटील	51-53
11	पचपन खंभे लाल दीवारें : गाँधीवादी विचारधारा का प्रतिबिम्ब	राहत जमाल सिद्दीक़ी	54-56
12	भारत-बांग्लादेश सम्बन्ध: चुनौतियां एवं विकल्प	डॉ. रितेश कुमार चैरसिया	57-63
13	मध्य प्रदेश में बंजारा जाति: एक अवलोकन	रमाकांत	64-67
14	वैश्वीकरण और हिंदी उपन्यास में चित्रित समस्याएं	सौ. सुपर्णा गंगाधर संसुद्धी	68-72
15	आत्म निर्भर भारत में लघु एवं सूक्ष्म उद्योगों की भूमिका	डॉ. रेनु गुप्त	73-74

Scanned with OKEN Scanner

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April-June 2021 Vol.02 Issue V SJIF Impact- 5.54

09

हिंदी कविता में वर्णित दलित साहित्य

प्रा. डॉ. दत्तात्रय सदाशिव अनारसे

सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग

वीर वाजेकर कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय, फुंडे नई बम्बाई

dattattrayanarse@gmail.com

सारांश –

हिंदी साहित्य में दलित साहित्य १९९० के बाद लिखे जाने की कोशिश दिखाई देती है | आज दलित साहित्य की परिभाषा सही अर्थों में दलित साहित्य एक आंदोलन के रूप में १९६० के आसपास मराठी भाषा में शुरू होकर मराठी दलित साहित्य आंदोलन ने अन्य भारतीय भाषाओं को प्रभावित करके दलित जीवन को साहित्य में स्थान मिला न हो | आदिकाल से भक्तिकाल के नाथ कवियों के बल पर मध्ययुग में संत कबीर संत रैदास, दादू दयाल आदि से होकर आधुनिक काल में प्रेमचंद, निराला, रेणु, नागार्जुन. धूमिल, जगदीशचंद्र, महाश्वेता देवी, रमणिका गुप्ता, कौशल्या बैसंत्री, सुशीला टाकभौरे, जयप्रकाश कर्दम आदि | दलित साहित्य जीवन के दु:ख-दर्दों का जीवंत दस्तावेज है | आज भी भारतीय समाज व्यवस्था का शोषित एवं उपेक्षित अंग दलित साहित्य है| दलित समाज सदियों से उच्च वर्ग द्वारा पीडित है, तथा उच्च वर्ग का दास बनकर उनकी सेवा कर रहा है | इसी पद्धति सवर्ण लोग दलितों का सदियों से शोषण करते आए हैं, लेकिन दलित समाज इसे अपना नशीब मानकर चुप बैठता है और इस शोषण को सहन करता है | हिंदी साहित्य जगत में दलित साहित्य यह एक चर्चित विषय रहा है | दलित समाज को इस प्रस्थापित व्यवस्था ने शेकडों वर्षों से शुद्र संबोधित करते हुए उन पर अन्याय, अत्याचार एवं शोषण करते रहे हैं| शुद्रों से अतिशुद्र मानकर सवर्णों ने स्री वर्ग की विडंबना की है| दलित वर्ग से बढकर अन्याय, अत्याचार एवं स्री वर्ग का किया है|

विषय प्रतिपादन –

भारतीय समाज रुढि-परंपराओं से बंधा हुआ है| इससे समाज में अंधश्रद्धा बढने से धार्मिक रुढिओं का विरोध करने से धार्मिक विश्वासों को ठेंस पहुंचती है| साथ ही समाज में हमेशा दलितों का शोषण किया हुआ दिखाई देता है | जाति के नाम से अपमानित करके उनके साथ अन्यास किया जाता है | समाज में जाति को महत्त्वपूर्ण स्थान होता है | वर्णवादी व्यवस्था अछूत जातियों को घृणित, नीच, लांछित मानते हैं| समाज के लोग जाति के नाम पर हमेशा इनका शोषण की जिंदगी जी रहा है| सवर्णों द्वारा दलितों के साथ अन्याय एवं अत्याचारपूर्ण व्यवहार किया जाता है| सवर्णों द्वारा सामाजिक जीवन से अलग कर देने के कारण दलितों की आर्थिक स्थिति दयनीय बनी हुई है |

साहित्य और समाज का परस्पर संबंध होने के कारण साहित्य में दलित, निम्न वर्ग, किसान, मजदूर, विधवा, परित्यक्त्या नारी को स्थान प्राप्त हुआ है | सवर्ण समाज दलितों के उपर बल तथा धन के जोर पर अन्याय करता है | इस पर डॉ. नजमा जावेद लिखती है,- "दलित साहित्य शोषित, पीडित, उपेक्षित, दलित जीवन का आक्रोश, आत्माओं का क्रंदन, व्यथा एवं वेदना है|"[१]

जाति व्यवस्था अपनी परंपरागत विशेपता को वर्तमान समय में भी बनाई हुई है| परंपरागत विशेपता(लक्षण) का आशय है- वंशानुगत सदस्यता, संस्तरण, जाति अंतर्विवाह एवं गोत्र बहिर्विवाह, परंपरागत व्यवसाय, सहभोज एवं सामाजिक संबंधों से संबंधित प्रतिबंधों, पवित्रता और अपवित्रता संबंधी विचार, जाति पंचायत, जाति संगठन आदि| जाति से संबंधित अध्ययन करने से भारत वर्ष की जाति व्यवस्था प्रमुख आधार होती है | इसका कारण यह नहीं है कि, जाति व्यवस्था केवल भारत वर्ष में पाई जाती है, बल्कि वास्तविक यही है कि, भारत वर्ष में जाति व्यवस्था का एक व्यापक और चरम रूप देखने को मिलता है | जाति व्यवस्था एक विचार धारा बनकर पूरे हिंदू समाज में प्रविष्ट कर गई है, उस रूप में अन्य कही नहीं पाई जाती | इसलिए भारतीय जाति व्यवस्था सांस्कृतिक दृष्टि से विशिष्ट और अनूठी व्यवस्था है|[२]

आरक्षण (जयप्रकाश कर्दम)-

इस कविता में सरकारी नौकरियों तथा मेडिकल एवं इंजीनियरिंग कॉलेजों में दलितों का प्रवेश सवर्णों को खटकता है| दलितों की उपलब्धियाँ, प्रमोशन सवर्णो को अनुचित लगता है | मंदिरों की मोटी कमाई पर ब्राह्मणों का एकाधिकार कहाँ तक उचित है ? पर गैर सरकारी संस्थाओं में केवल सवर्णों को नियोजन कहाँ तक उचित है ? क्या यही सब आरक्षण नहीं है ? फिर दलितों के आरक्षण का ही विरोध क्यों होता है ? क्योंकि सब सवर्णों के लिए हो तो उचित है ? उसमें दलितों का हिस्सा हो अनुचित होता है ? अर्थात हर स्थान पर सवर्णों का आरक्षण उचित माना जाता है और दलितों का अनुचित | सवर्णों को हराम का हलुआ उचित है और दलितों को ईमानदारी और मेहनत से पायी रोटी भी अनुचित मानी जाती है | कविता का पात्र दलित व्यक्ति चेतावनी देता है – अब ऐसा नहीं होगा, अब तक बहुत हुआ, अब हर क्षेत्र में समान रूप से हिस्सेदारी होगी | शासन-प्रशासन के नाम से लेकर मैला ढोने, जूते गांठने और झाडू लगाने तक काम में भी समानता बरती जाएगी|[३]

दलित साहित्य में शिवमंगल सिंह 'सुमन' ने भी अपना योगदान दिया है | सुमन जी जिस तरह प्रगतिवादी कवि कहलाएँ| उसी तरह वह स्वच्छंद कवि भी है | सच तो यह है कि, इस कवि को किसी एक वाद विशेष के घेरे में बांधना बडा कठिन है| क्योंकि उनकी कविताओं में एक रोमांस की प्रवृत्ति है, तो दूसरी ओर समाज में प्रचलित अर्थहीन, रुढियों, परंपराओं और अंधश्रद्धाओं के प्रति विद्रोह भी है | दलित वर्ग के प्रति भी वे पूर्ण सहानुभूति रखते हैं | रोमांटिकता से लेकर दलितों में नवचेतना निर्माण करने की क्षमता रखते हैं |

हिल्लोल –

इस कविता में कवि ने जहाँ जीवन का सुनापन, निर्जनता और अकेलेपन का बोध व्यक्त हुआ है | वहां पर कवि के मन की वेदना भी अभिव्यक्त हुई है | कवि यहां पर संपूर्ण मानव जाति को सुखी देखकर स्थितियों से समझौता करता दिखाई देता है| फिर भी कवि वैयक्तिक प्रणय की भावनाओं को त्यागकर असहाय, पीडित और शोषण के साथ हो जाता है | इस पर कवि कहता है-

"विस्तृत पथ है मेरे आगे, उस पर ही मुझको चलना है,
चिरशोषित असहायों के संग, अत्याचारों को दलना है |"[४]

जयप्रकाश कर्दम जैसे विद्रोही रचनाकार ने दलित साहित्य में दुख, दैन्य, संत्रास, पीडा को प्रस्तुत किया है| उन्होंने अपनी तरफ से दलितों को न्याय देने का काम किया है |

वर्णवाद का पहाड –

इस कविता में मास्टर जी के वर्णवादी प्रवृत्ति के दर्शन होते हैं | उन्होंने दलितों को पढा-लिखाकर आदमी बनाया, पढाई के साथ दुनियादारी की बातें भी सिखायी, उनकी सेवा करना अपना धर्म लगता है, यह सबको बताया | मास्टर जी चिलम भरने से लोटा भरने का काम दलित छात्र श्रद्धा से करते हैं | परंतु उन्होंने दलित छात्रों से पीने का पानी भरने काम नहीं करवाया, वह हमेशा सवर्ण छात्र करते रहे हैं | उन्नति का मार्ग दिखाने के बावजूद मास्टर जी समता के मार्ग पर नहीं चल सकें | जातिगत संकुचित भावों से अलग नहीं रह सकें | भाईचारा, राष्ट्रीयता आदि के पढाने के बावजूद वर्णवादी का पहाडा मास्टर जी पढाना नहीं भूले | जातीय संकीर्णता के दर्शन मास्टर जी के द्वारा यही होते हैं |[५]

दलितों के उध्दार के लिए महात्मा फुले और डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने महान कार्य किया है | इन्हीं महापुरुषों की प्रेरणा से दलित दलित साहित्य का जन्म हुआ | दलित साहित्यकारों ने दलित की संवेदनाओं क महसूस करके उनके सुखदुख को अपनी कविताओं में चित्रित किया है | जिस क्रांति की ज्वाला हमारे महापुरुषों ने जलाई है, उसी को प्रज्वलित करने का कार्य दलित साहित्य के कवियों ने किया है|

डॉ. सुशीला टाकभौरे ने महिलाओं की प्रेरणा स्थान सावित्रीबाई फुले को "त्याग और तपस्या की मूर्ति तथा करुणा और कर्मठता की कीर्ति मानती है |" डॉ. कुसुम वियोगी सावित्रीबाई फुले को 'प्रतिशोध की ज्वाला' मानती है |

रजनी तिलक ने सावित्रीबाई फुले को 'स्त्री मुक्ति की मशाल' कहकर अपनी भावनाओं को काव्य के माध्यम से व्यक्त किया है- "क्रांति ज्योति सावित्रीबाई फुले/ तुम पूजनीय ही नहीं अनुकरणीय हो / तुम्हारे अदम्य साहस से घबराया हर युग का मनु / उछाली तुम पर इन्होंने कीचड/ शिक्षा छीनी, भोग्या समझा / पर तुम डरी नहीं, बढ़ती रही आगे / तुम्हारे व्यक्तित्व के सामने वे सब बौने हो गए |"

दलित पिछड़े हुए वर्ग की दीन-हीन अवस्था का चित्रण कवि 'सुमन' जी ने कविता में किया है। कवि अपने सामाजिक दायित्व के प्रति भी सजग होने से नये युग में परिवर्तन देखना चाहते हैं। कवि के कई गीत ऐसे हैं, जिसमें मजदूरों, किसानों, दलितों और पीडितों पर होनेवाले अन्याय और अत्याचार को कवि ने मुखरित किया है।

"इस नये वर्ष के साथ-साथ, कुछ-कुछ अशांत, क्रंदन ध्वनि-सी,
रह रह कानों में गूँज रही, साहूकारों की प्रतिध्वनि सी,
ऐसा लगता, होना है कुछ जीवन में जब नवसंघर्ष सखे,
आया है, नूतन वर्ष सखे।"[६]

डॉ सुशीला टाकभौरे अपने विचारों से दलित जाति का विवरण स्त्री-पुरुषों को लेकर देती है। निम्न स्तर के लोगों के साथ समाज में घटित घटनाओं का चित्र देखने से घुटन महसूस करती है। वह कहती है -

"मैं चाहे कितनी भी ऊंचाई पर पहुँच जाऊ,
पाय उसी जमीन पर है
जहाँ मेरी बिरादरी है, मेरा अस्तित्व शर्म से
चूर-चूर होकर बिखर जाता है
और वह निसंकोच हँसती मुस्कराती है
इठाती, पान चबाती, खर्र-खर्र झाडंत्री धूल, मिट्टी
कचरा समेटती ले जाती है, मेरे अस्तित्व को भी बटोरकर।"[७]

जो देश स्वाधीनता के चालीस-पचास वर्ष के बाद भी पीडित, शोषित और दलित वर्ग की समस्याओं को हल नहीं कर सका, जिनको समान अवसर नहीं दे सका, उन्हें सुखी नहीं बना सका तो इसका अर्थ यही है कि, ऐसे देश की बागडोर और सत्ता के तमाम साधन उन्हीं लोगों के हाथ में है, जो सामंतवादी और साम्राज्यवादी है। शासन और सत्ता के सूत्रधार जब पूँजीवादी शक्तियाँ बन जाती है, तब शोषित और पीडित वर्ग के सामने कोई दूसरा रास्ता नहीं रहता।

निष्कर्ष –

शोषित, पीडित दलित और मजदूर वर्ग लगातार परिश्रम करते हुए जब दो जून की रोटी भी नहीं जुटा सकता। तो इसका अर्थ है कि, यह विफलता या कमजोरी उसकी न होकर देश की उन सत्ताधारियों की है, जिन्होंने सत्ता के सारे युग अपने हाथ में रखे हैं। इसलिए सुमन जी शोषित, पीडित, दलित वर्ग में नई चेतना जगाने का प्रयास करते हैं। इस संसार में अब किसी के लिए भी पीडित शोषित और दलित समाज की आहों को दबाना अब संभव नहीं है। सामंतवादी संस्कृति और साहित्य में सर्वत्र जीर्णता और औसात के लक्षण प्रकट होने लगे हैं। अब समाज मे में सर्वहारा की क्रांति होना अवश्य समय है। इससे सर्वहारा वर्गकिसान, मजदूर, दलित, शोधित और पीडित इस जीवन को संतोष से भर देंगे और साहित्य के मूल में क्रांति के ये ही उपकरण होंगे। कवि सुमन जी अपनी कविताओं में अनेक स्थलों पर पीडित, शोषित और दलित समाज के प्रति सद्भावना रखते हुए हृदय से इस वर्ग का उध्दार करना चाहते हैं।

संदर्भ सूची

१. अनभै, संपादक रतनकुमार पाण्डेय 2004 पृ. 74
२. जाति व्यवस्था - सुनिलकुमार सिंह
३. आरक्षण (कविता) - जयप्रकाश कर्दम
४. डॉ. शिवमंगलसिंह सुमन - हिल्लोल (कविता) पृ. 80
५. वर्णवाद का पहाड़ (कविता) जयप्रकाश कर्दम
६. डॉ. शिवमंगलसिंह सुमन - जीवन के गान पृ. 27
७. संपा. मोहनदास नैमिशराय - बयान अगस्त 2008 पृ. 28

Scanned with OKEN Scanner

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed And Indexed Journal

ISSN 2349-638x

Impact Factor 7.149

Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

Trends, Challenges and Issues in The Science, Social Science and Languages for Social Welfare

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Guest Editor

Dr.D.G.Kanase

Principal,

Dr.Patangrao Kadam Mahavidyalaya , Sangali

Member Management Council, Shivaji University, Kolhapur

Executive Editor

Dr.N.V.Gaikwad

Head, Department of Geography,

Dr.Patangrao Kadam Mahavidyalaya , Sangali

Scanned with OKEN Scanner

Sr.No.	Name of the Aurhor	Title of Paper	Page No.
86.	डॉ.गजानन बापुराव ठाकरे	छत्रपती शाहू महाराज - एक महान लोककल्याणकारी राजा	393
87.	प्रा. संदीप बबन घाडगे डॉ. संजय मोहन वाघ	कोरोना महामारी सारख्या राष्ट्रीय आपत्तीच्या काळात राजकीय एकात्मतेची गरज	399
88.	अभिजीत बाबासाहेब कदम	हवामान बदल आणि त्याचे भारतावरील परिणाम	405
89.	जनार्धन बाबुराव मस्के	संत तुकाराम महाराजांचे तत्कालीन कालखंडातील समाजव्यवस्थेवरील भाष्य	411
90.	प्रा.डॉ. प्रशांत रा. देशमुख	लॉकडॉऊनचे निर्बंध आणि शेतक-याच्या अडचणिचे विष्लेशनात्मक अध्ययन	417
91.	प्रा. डॉ. शिवाजी वाघमारे	लोककलांचे प्रादेशिक वर्गीकरण	422
92.	श्रीमती आर. व्ही. पाटील	आधुनिक शेतीत जैवतंत्रज्ञान : काळाची गरज	425
93.	प्रा. डॉ. झाकीरहुसेन हाकीम संदे	कोव्हीड १९ चे परिप्रेक्ष आणि भारतातील मानवाधिकारांची प्रस्तुतता	430
94.	प्रियंका जयराम पवार	महाराष्ट्रातील व्यापारी पिकांचे वैशिष्ट्य अभ्यासणे	434
95.	डॉ. दत्तात्रय सदाशिव अनारसे	कबीर दास की धार्मिक भूमिका	439
96.	संगिता गंगाराम उतेकर डॉ. सुधाकर भाऊराव टेलके	विपणन संकल्पना आणि विपणन व्यवस्थापन पद्धती	442
97.	डॉ. मनोज श्रीकृष्णराव पवार	कृषी क्षेत्रावर कोविड-19 लॉकडाऊनचा प्रभाव	448
98.	डॉ. किशोर नागनाथ जोगदंड	शेतकरी कामगार पक्षाचा प्रारंभीचा इतिहास विशेषतः सोलापूरच्या संदर्भात	455
99.	श्री.रोहित बापू उदगावे	सांगली : एक औद्योगिक क्रांतीचे केंद्र	460
100.	डॉ. प्रवीणकुमार न. चौगुले	भक्तिकालीन काव्य में लोकमंगल की भावना	463

Scanned with OKEN Scanner

कबीर दास की धार्मिक भूमिका

डॉ. दत्तात्रय सदाशिव अनारसे
सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग
वीर वाजेकर कला, विज्ञान एवं
वाणिज्य महाविद्यालय, फुंडे तह.
उरण जिला- रायगड नई मुम्बई
dattatrayanarse@gmail.com

सारांश :-

जगत का निर्माण ईश्वरी वरदान है | उसमें अनेकविध परिवर्तन आ गए | जैसे-जैसे मनुष्य परिवर्तन पा रहा था, वैसे-वैसे सामाजिक उथल-पुथल से अपना परिघ अनुभव कर रहा है | प्रकृति का वास्तविक गुण परिवर्तन है | उसके अनुरूप परिवर्तन हमें इतिहासों द्वारा अनुभव कर रहे हैं | ऐसा ही परिवर्तन भक्तिकाल में भक्ति के मार्ग पर नजर आता है | कर युग का अपने अस्तित्व का गुण होता है |

आदिकालीन परिस्थितियों से समाज अन्याय, अत्याचार, लोगों का भयभीत होना, मंदिरों और मस्जिदों में लोगों का आकर्षण इतिहास के माध्यम से दिखाई देता है | ऐसी ही परिस्थिति में भयभीत लोगों को ढोंगी, पाखंडी साधुओं के द्वारा फसाया दिखाई देता है | इसी को देखकर १४ वीं शती में महात्मा कबीर दास जैसे महान संत का कार्य अधोरेखित करने जैसा प्रतीत होता है | समाज में स्वार्थ और आत्मकेंद्री दिखाई देता है |

कुंजीपटल -

हिन्दू-मुस्लिम एकता, पाखंड, अन्याय, अत्याचार, मस्जिद-मंदिर, प्रकृति की महिमा, विश्व में सबसे श्रेष्ठ भारतभूमि की परिकल्पना, विश्वबंधुत्व की भावना, निराकार ब्रह्म की आराधना आदि |

विषय विवरण -

वर्तमान परिस्थिति में समाज को स्थिर करने एवं धीरज देने का कार्य महान संत कवि कबीर दास जी ने किया है | उन्होने निर्गुण ईश्वर को भजने का आग्रह किया है | जिसमें निराकार, अदृश्य ईश्वर को भजने की बाते की है | मानवी सभ्यता और संस्कृति को समाज केन्द्री मनुष्यों ने अपने आचरण और विचार-विवेक से दिशा निर्देशित किया है | उन्होंने सामाजिक स्तर पर अपने सुख- शांति और स्वार्थ को तिलांजलि देकर मानवी सभ्यता-संस्कृति को संपन्न एवं समृध्द किया है | अपने हृदय की विशालता, कर्म की महानता, तथा आचरण की गरिमा का सर्वश्रेष्ठ परिचय देकर मानवी मूल्यों की निर्मिति की है |

विश्व में अनेक देश विराजमान है | लेकिन भारतभूमि की महिमा कोई और ही है | जिसमें मन, सम्मान, आदर्श, संस्कार आदि की विरासत दिखाई देती है | धार्मिक चिंतन स्थित परिस्थितियों को मध्यनजर रखते हुए किया जाता है | यही कार्य महात्मा कबीर दास जी ने किया है | धर्म वास्तविक रूप से मानव समाज की साधना और मूल्यों का संस्कार है | तत्कालीन समाज में व्याप्त विषमता, विकृति, छल-कपट आदि स्वाभाविक रूप से प्रकट हुआ है |

Scanned with OKEN Scanner

कबीर दास अपने विचारों से समाज में जागृति लाने की कोशिश करते हैं, लेकिन समाज में व्याप्त कर्मकांड, बाह्यचार, बाह्याडंबर ने सामान्य रूप धारण कर लिया था | कर्मकांड का प्रचार-प्रसार मुल्ला-मौलवी द्वारा हो रहा था | उनके बारे में संत कबीर दास प्रभवी रूप से आलोचना करते हुए दिखाई देते हैं | ईश्वर के नाम पर लोगों को धोका देने वाले लोगों पर करारा व्यंग्य कसा है |

'मूरति धरि धन्धा रचा, पाहन का जगदीश |
मोल लिया बोलै नहीं, खोटा विसवा बीस ||' [1]

कबीर दास ने समाज के जनसामान्य को बचाने की बार-बार कोशिश की है | लेकिन समाज में पंडित-पुरोहितों का बोलबाला होने से उन्हें कहीं बार असफल भी होना पड़ा था | जब तक लड़ते रहेंगे तो एक दिन उनके कार्य को कामयाबी मिलेगी, इसी विश्वास पर कम करते रहें |

वर्तमान समय में बहुजन लोगों का अमूल्य धन, श्रम और समय नष्ट होता था | इसके पीछे धार्मिक रूढ़ि-परंपरा का बढ़ता प्रभाव काम कर रहा था | अंधविश्वास, कर्मकांड में जकड़ने की नीति को उजागर करने का काम किया है | इस पर कबीर दास कहते हैं-"वस्तुत:यह कर्मकांड पुरोहित के पेट का धन्धा था | इसलिए उन्होंने इसके पीछे यह सब अंधविश्वास लगा रखा था | आर्यों की गद्दी जो बैठता था, वह इन्द्र कहलाता था | इन्द्र का यह काम होता था कि, जनता में अधिक से अधिक होम-हवन का प्रचार कराये, क्योंकि उसको पूजा-पाठ से अधिक लाभ होता था |"[2]

संत कबीर दास जी धार्मिक विचारों के बारे में अधिक सतर्क दिखाई देते हैं | धर्म-संप्रदायों के आचार-विचारों से अधिक परिचित थे | घोर अराजक परिस्थिति में सामनी लोगों की आस्था को बनाए रखने का महत्त्वपूर्ण कार्य किया है | सामाजिक स्तर पर उन्होंने बड़ी सतर्कता से भूमिका निभाई है | हिन्दू-मुस्लिम एकता को बनाए रखने का साहस केवल संत कबीर दास जैसे लोगों के पास होता है | उन्होंने हर एक परिस्थिति में स्वयं एक सिध्दहस्त पुरुष की भांति अडिग दिखाई देते हैं | समाज में प्रचलित वातावरण में आलोचना नहीं करते बल्कि उस धर्म को अपने ही सिद्धांतों का स्मरण करा देते हैं | धर्म का सिध्दांत उदात्त एवं उज्ज्वल होता है उसी प्रकार उसका व्यवहारिक पक्ष भी विसंगतियों से मुक्त और मानव मूल्यों की रक्षा में तत्पर होना चाहिए |

वर्तमान परिवेश में अनेकविध सामाजिक समस्याएं उभरती हुई दिखाई देती है | आए दिन मनुष्य को अनेकविध समस्याओं का सामना करना पडता है | इसी परिस्थितियों में लोगों में भरोसा बनाने के लिए संतों की आवश्यकता बनती दिखाई देती है | वैश्विक स्तर बनी हुई आपदा से जीवन जीना मुश्किल हो रहा है | ऐसी परिस्थितियों में लोगों में स्थिरता बनाए रखने की जरुरत है | लोगों में धीरज-आधार बनाने के लिए संत कबीर दास के प्रस्तुत विचारों की जरुरत है |

समय के साथ आए परिवर्तन को स्वीकार करना प्रकृति का उसूल है | उस समस्या को न डरते हुए उससे चार हाथ करने की सीख संतों के विचारों में सशक्त रूप से नजर आती है | इसलिए संतों द्वारा दी गई सीख सभी के लिए कारगिर साबित होती हुई दिखाई देती है |

Scanned with OKEN Scanner

निष्कर्ष :-

उपर्युक्त विषय पर अध्ययन करने के उपरांत संत कबीर दास के विचारों में धर्मविषयक चिंतन वड़े प्रभावी रूप से दिखाई देता है । उन्होंने अधिक प्रकाश हिन्दू-मुस्लिम संबंधों पर डाला है । वे हमेशा सामाजिक एकता को बनाए रखने में आग्रही भूमिका निभाते नजर आते हैं । समाज में व्याप्त अन्याय, अत्याचार, पाखंड, अनाचार, सनातनी आदि प्रवृत्तियों पर आघात किया है । धार्मिकता में खोट करने वाले के प्रति कडा विरोध दर्ज केरते हैं । उनका मानना है कि, आचरण की शुध्दता पर विशेष बल दिया है । उनके विचारों में सदाचरण की शुध्दता केवल कहने की बात नहीं है, बल्कि वह आचरण से प्रकट होने वाला तत्व है ।

संदर्भ सूची-

1. कबीर अमृतवाणी संपा. आचार्य भगवानदास कबीरपंथी पृ. १२२
2. बीजक : भाग - २ संपा. अभिलाष दास पृ. ५४१
3. धर्म दर्शन की रूपरेखा डॉ. हरेन्द्र सिन्हा

Scanned with OKEN Scanner

SJIF Impact Factor - 5.54

E-ISSN 2582-5429

Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

November 2021 ... Issue 03, Vol ...

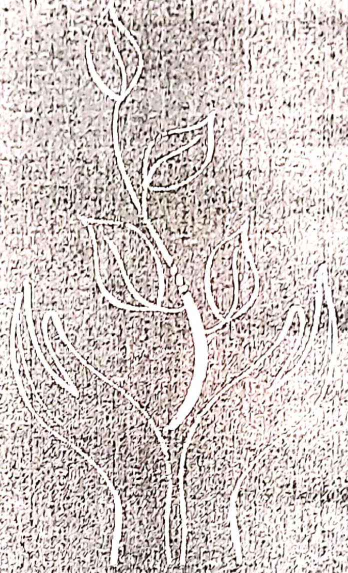

Editor : Dr. Girish S. Koli, AMRJ

Details Visit To - www.aimrj.com

Akshara Publication

Scanned with OKEN Scanner

SSN 2582-542
rnal
SJIF Imp

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
SJIF Impact- 5.54
November 2021 Special Issue 03 Vol. IV

al Studies,
ages and Cultures,
y In ute Of
gkhla,Thailand
fairs in University
[. S.]
Jalgaon. [M. S.]

Index

Sr.No	Title of the Paper & Author's Name	Pg.No
1	भटक्या विमुक्तांच्या साहित्याचे स्वरूप - प्रा. डॉ. दत्तात्रय महादेव डांगे	05
2	साठोत्तरी साहित्य प्रवाहांची सामाजिकता - डॉ.रमेश अर्जुन शिंदे	10
3	साहित्यातील भटक्या व विमुक्त जाती जमातींचे चित्रण एक अभ्यास - प्रा. दिलीप महादू कोने	13
4	भटक्या श्रमिक धनगर स्त्रियांचे साहित्य जात्यावरील ओवी - प्रा.डॉ. तानाजी ज्ञानदेव पाटील	16
5	भटक्या विमुक्तांची आत्मकथने सामाजिक वास्तवाचे प्रभावी स्वकथन - डॉ. विद्या विजय नावडकर	20
6	स्त्रीवादी साहित्यातील शोषित वंचित स्त्रियांचे चित्रण - प्रा. डॉ. ज्योती सुबराव माने	25
7	शोषित आणि वंचितांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या दलित कथावाङ्मयासमोरील आव्हाने - प्रा. मोहन चव्हाण	29
8	स्त्री जन्मा तुझी हीच कहाणी एक सामाजिक चिंतन - प्रा. स्वाती मगदूम	32
9	नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरी - प्रा. डॉ. सोनू लांडे	35
10	दलित साहित्य : काही विशेष - डॉ. सर्जेराव पद्माकर	40
11	स्त्रियांचे नियतकालिकांतील वैचारिक लेखन - डॉ. तेजस तानाजी चव्हाण	43
12	स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील दलित आत्मकथनाची वैशिष्ट्ये - डॉ. विजय रेवजे	47
13	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला सक्षमीकरणासंबंधीचे विचार - श्री. सुहास बापू मोरे	50
14	अण्णाभाऊ साठे यांच्या फकिरा कादंबरीतील आशयविश्व व समाजदर्शन - प्रा.डॉ.सुभाष दिनकर आहेर	52
15	श्रमिक साहित्याची धगधग : नारायण सुर्वे यांच्या कविता - श्री. गौरीशंकर दत्तात्रय खोबरे	56
16	दलित आंबेडकरी चळवळीचे भाष्यकार डॉ. गंगाधर पानतावणे - प्रा. डॉ. मधुकर गणेश मोकाशी	60
17	सुनील अवचार यांच्या कवितेतील वंचित शोषितांचे चित्रण - डॉ. मगदूम बळवंत	63
18	दिनकर गायकवाड यांच्या साहित्यातील शोषित आणि वंचितांचे चित्रण - प्रा. डॉ. सुनील जगन्नाथराव निगडे	66
19	कृष्णराव भालेकर यांच्या कवितेमधील श्रमिकांचे चित्रण - प्रा. डॉ. तानाजी अंबादास देशमुख	69
20	नामयाची जनी जगण्याचा आधार : अनुभव नव्हे प्रासंगिकता - प्रा. डॉ. विशाल प्रकाश लिंगायत	73
21	`आंदकोळ` आत्मकथेमधील वास्तवदर्शन- प्रा. डॉ. संगीता पैकेकरी	76
22	`निशाणी डावा अंगठा` कादंबरीतील समस्या - प्रा. डॉ.बाबासाहेब पिरंगोंडा नाईक	80
23	'सल ' दलित काव्यसंग्रहातील समाज चित्रण - प्रा. सुहास मुरलीधर उघडे	82
24	'मरणकळा' आत्मकथनातील सामाजिक विषमतेचे चित्रण - प्रा.डॉ.कांचन विजय नलवडे	85
25	हिंदी उपन्यास साहित्य में किसानों का चित्रण- प्रा. विश्वनाथ चंद्रकांत पटेकर	88
26	भगवानदास मोरवाल का साहित्य : शोषित कृषक की दास्ताँ- डॉ. गणेश शेकोकर	91
27	हिन्दी दलित कहानियों में दलित परिवेश का चित्रण- विप्रा जनार्दन राऊल	95
28	जयप्रकाश कर्दम के उपन्यासों में दलित चित्रण ('छप्पर' उपन्यास के विशेष संदर्भ में) - डॉ. भारत श्रीमंत खिलारे	98

concerned
will not be

Scanned with OKEN Scanner

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5
November 2021 Special Issue 03 Vol. IV

21

'आंदकोळ' आत्मकथेमधील वास्तवदर्शन

प्रा. डॉ. संगीता पैकेकरी
मराठी विभागप्रमुख, कला व वाणिज्य महाविद्यालय माढा.

'आंदकोळ' हे किसन चव्हाण यांचे आत्मकथन आहे. किसन चव्हाण पारधी समाजाचे. असेही म्हणता येते की, पारधी समाजाचे हे पहिले आत्मकथन. पारधी समाज हा हिंदू समाजव्यवस्थेतील भटकी समाज आहे. हा समाज पोट भरण्यासाठी गावोगावी फिरतो. पोटासाठी चोरी करतो पण चोरी करून, आजही एकही पारधी श्रीमंत किंवा घरदार शेत जमीन घेऊन सन्मानाने जगतो असे चित्र दिसत नाही. त्यांनी केलेल्या चोरीचे काय होते हा एक गंभीर प्रश्न आहे. खरे चोर कोण हाही प्रश्न आहे. हे आत्मकथन वाचल्यावर उपस्थित होतो.

किसन चव्हाण यांच्या आई-वडिलांचा आंतरजातीय विवाह. त्यांची आई वंजारी समाजातील त्यामुळे त्यांनी मुलांना शिकवण्याचे धाडस केले. मुलांना पारधी समाजाच्या वाटेने जाण्यापेक्षा शिक्षण घेण्यासाठी हातात पाटी दिली. किसन चव्हाण आत्मकथनाच्या अर्पण पत्रिकेत लिहितात..

"पोटासाठी चोरी आणि भिकेचा कटोरा आमच्या हातात देण्याऐवजी
पाटी आणि पेन्सिल घेऊन सन्मानाने
आणि स्वाभिमानाने जगायला शिकवणाऱ्या
आई-दादांना...."[१]

किसन चव्हाण यांना शिक्षणाने आत्मभान आले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर वसतिगृहात शिकल्याने व शिक्षणाने आंबेडकरांचे विचार कळले व आपणही इतर माणसासारखी माणसे आहोत याची जाणीव झाली. त्यांनी वसतिगृहात असतानाच अन्यायाविरुद्ध लढण्यासाठी पाऊल उचलले व आज ते वंचित बहुजन आघाडीचे उपाध्यक्ष आहेत.

आंदकोळ च्या प्रथम आवृत्तीत बेड्या तोडताना अशी प्रस्तावना आली आहे. त्यात ते लिहितात, *"भारतीय समाजव्यवस्थेत माणसाला जन्माबरोबर न मागता जर काही मिळत असेल तर ती जात. इथे जन्माला आलेल्या प्रत्येक माणसाला त्याची इच्छा असो अगर नसो पण जात मिळतेच . इतरांना जशी जात मिळाली तशी मलाही मिळाली. शौर्यवान, बहादुर जात. ब्रिटिशांना सळो की पळो करून सोडणारी, ब्रिटिशांची दादागिरी, दडपशाही, हुकूमशाही झुगारून देणारी आणि म्हणूनच ब्रिटिशांनी गुन्हेगार जमात म्हणून कपाळावरती जो शिक्का मारला तो आजही ब्रिटिश जाऊन सत्र वर्षे होत आली, देशाचे स्वातंत्र्य सत्तरीच्या घरात गेलं तरी तो गुन्हेगारीचा कलंक पुसला गेला नाही. उलट, स्वकीयांच्या राज्यात अधिक गडद झाला. अशी गुन्हेगार ठरलेली पारधी जात मला आईनं कळा देताच मिळाली."*[२ (६-७)]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ही जातीचे राजकारण संपावे यासाठी खूप प्रयत्न केले पण ते संपले नाही म्हणून ते म्हणतात 'जी जात नाही ती जात'.

२०१५ ला ग्रंथाली प्रकाशन ने हे आत्मकथन प्रकाशित केले व मराठी साहित्यात एक साहित्य रुपी रत्नाची भर पडली. मराठीतील दलित आत्मकथनांनी मराठी साहित्य बऱ्यापैकी समृद्ध केले आहे. त्यात एका रत्नाची भरच पडली म्हणजे वावगे नाही. जे कोणी हे पुस्तक हातात घेतील ते पूर्ण केल्यावरच खाली ठेवतील व विचार करतील असा अनुभव अनेकांनी मांडला आहे . आंदकोळ आत्मकथनाशी साधर्म्य साधणारा सिनेमा सध्या खूप गाजत आहे, तो म्हणजे 'जय भीम'. ज्यांनी ज्यांनी आंदकोळ वाचले त्यांना त्यांना 'जय भीम' सिनेमा पाहताना आंदकोळची आठवण होते. समाजाचे रक्षण करणारे भक्षक कसे होतात किंवा गरिबाला वाली नसतो या म्हणीप्रमाणे पारधी समाजातील लोकांवर ही खोटे आळ घेऊन पोलीस मारतात. यामारात एखादा निरपराध मृत्यू पावतो. अशाच समाजासाठी व ज्या-ज्या भटकी समाजावर अन्याय होतो त्यांना न्याय मिळावा म्हणून किसन चव्हाण यांनी समाज कार्य सुरू केले. त्यांच्यामुळे अनेकांना न्याय मिळाला. आंदकोळ आत्मचरित्रात किसन चव्हाण यांनी आपली जीवन कथा सांगताना माझा जन्म कसा झाला, कोणत्या समाजात झाला हे सांगताना जे सामाजिक जीवन

आले आहे ते वाचून वाचणारा हादरून जातो. किसन चव्हाण यांच्या आई-वडिलांचा प्रेम विवाह होतो. त्यांच्या आई उच्चवर्गीय जातीतील होत्या. किसन चव्हाण यांच्या भाषेत "माझी आई सुखवस्तू, श्रीमंत घरात वाढलेली. शेवगाव तालुक्यातील थाटेवाड गावातल्या दशरथ जवरे यांची ती मुलगी. आईला दोन भाऊ, एक बहिण, वडिल गावचे जमीनदार, सावकार, साठ-सत्तर एकर जमिनीचा पसारा"[३] आशा यमुनाबाई किसन चव्हाण यांच्या वडिलांच्या प्रेमात पडतात व दोघं मिळून पळून जातात. मुलगी पारध्याबरोबर पळाली म्हणून खूप गोंधळ भांडणे होतात. इकडे सावकाराची पोरगी जगूनं पळवली म्हणून पारधी समाजही घाबरतो. त्या दोघांना कोणीच आसरा देत नाही. तेव्हा ते परत सोनेसांगवीला येतात तेव्हा सौदु हा जगूचा मोठा भाऊ आपल्या भावाला व भावजयीला काही दुखापत घातपात होऊ नये म्हणून शेवगाव पोलीस स्टेशनला हजर करतो. पोलिसांनी यमुनाबाई यांना रिमांड होममध्ये टाकले व जगूवर जुना चोरीचा आळ घेऊन गुन्हा दाखल केला.

दादा, किसन चव्हाण यांचे वडील जेलमधून सुटून आल्यावर रिमांड होम मध्ये जाऊन यमुनाबाई यांना सोडविण्याचा प्रयत्न करतात पण त्यांना सोडत नाहीत. नंतर त्या स्वतः (आई) पळून येतात, परंतु पोलिसांना सापडतात परत रिमांड होममध्ये, यावेळी मात्र त्या गरोदर असतात. रिमांड होमची माणसं त्यांना सोडतात व आई दादांचा संसार सुरू होतो. चोरी केल्याशिवाय पर्याय नाही म्हणून जगू (दादा) ही चोरी करतात. प्रसंगी सापडतात, पोलीस मारतात या सर्वातून बाहेर पडावे म्हणून किसन चव्हाण यांची आई वडिलांना चोरीचा धंदा सोडण्याची गळ घालते. आई दादांनी गावठी दारू पाडण्याचा धंदा सुरू केला. किसन चव्हाणांच्या आईनेच धाडसाने संसार तर केलाच पण पारधी समाजात राहून मुलांच्या हातात पाटी-पेन्सिल दिली. कितीही कष्ट पडले तरी चोरी न करता कष्टाने पैसे कमवले व मुलांना शिक्षक केले. दोन मुले शिक्षक, एक मुलगा मिलिट्रीमध्ये नोकरीला, घरातील वातावरण पूर्ण बदलले. किसन चव्हाण शिक्षक झाल्यावर त्यांनी आई वडिलांना दारूचा धंदा बंद करण्यास सांगितले. घरात तीन तीन पगार येत असताना हा वाईट धंदा नको त्यामुळे तो धंदा बंद झाला.

किसन चव्हाण नाथपंथी डवरी गोसावी समाजाचे उत्तम सावंत यांच्याबरोबर १९९५ ला औरंगाबाद येथे भटके-विमुक्त युथ फ्रंटचे दोन दिवसीय कार्यकर्ता शिबिराला जातात. तेथे त्यांचे कौतुकही होते तेव्हापासून पारधी समाज व भटके समाजासाठी त्यांनी समाजकार्य सुरू केले. समाजकार्य करताना त्यांना त्रास खूप झाला पण त्यांनी प्रत्येक अन्यायाविरुद्ध लढा उभा केला व तो जिंकलाही, घरून तसा विरोध होता पण किसन चव्हाण यांनी काम चालूच ठेवले.

"डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या क्रांतिकारी विचारांत भारावून जाऊन मी आदिवासी भटक्या विमुक्तांचा चळवळीत अधिक जोमाने काम करू लागलो होतो. नोकरीतून उरलेला वेळ संघटना व समाजासाठी देत होतो. वर्षभरात मिळणाऱ्या किरकोळ रजा मोर्चे, आंदोलन, उपोषण यासाठी करत खर्च होत होता."[४]

किसन चव्हाण असे लिहितात, त्यांच्या या आंदोलनामुळे भटकी समाजात जागृती होऊ लागली. समाज अन्याय व अत्याचार झाल्यावर किसन चव्हाणांच्या संघटनेकडे तक्रार करू लागले. यांचा मान्यवरांना त्रास होऊ लागला. किसन चव्हाण ज्या संस्थेत नोकरी करत होते ती संस्था मारुतरावजी घुले पाटील यांची होती. पण कितीही संस्थापकाचे इतर लोकांनी कान भरले पण घुले पाटलांनी कधीही किसनरावांना त्रास दिला नाही.

किसन चव्हाण सरांना आपले समाज कार्य करण्याचे काम सुरूच ठेवले वेळप्रसंगी रजा टाकून ते काम करू लागले. त्यांनी त्यांच्या आत्मकथनात पारधी व इतर भटकी समाजाला इतर समाज कसा वागणूक देतो हे सविस्तरपणे सांगितले आहे.

किसन चव्हाण सर डॉ. आंबेडकर यांच्या विचाराने जगत असल्याने त्यांनी जात संपवण्यासाठी जातीत लग्न न करण्याचा निर्णय घेतला. संजू सरांचे लग्न झाल्यावर किसन सरांनी घरात जातीत लग्न न करण्याचे मत सांगितले, घरात वादावाद झाला पण किसन सरांनी स्वतःचा निर्णय बदलला नाही. त्यांनी हा निर्णय बाळासाहेब गायकवाड यांना सांगितला.
"रोज महात्मा फुले, आंबेडकरांच्या नावाचा जप करावा आणि दुसरीकडे जातीला कवटाळून बसायचं हा बोलघेवडेपणा व दांभिकपणा आहे, अशानं जातीची रेशीमगाठ सैल होते, नसते ती तोडाविच लागते अन त्याची सुरुवात स्वतःपासूनच करावी लागेल. घरच्यांनी घरातून हुसकावून लावलं तरी चालेल पण माझा निश्चय पक्का आहे"[५]

या निर्णयाप्रमाणे त्यांना दुसऱ्या जातीतील मुलगी ही मिळाली. तिचे नाव सुनिता, तिच्या दाखल्यावर हिंदू-तेलगू असे लिहिले होते. किसन चव्हाण सर यांनी विचारच स्वीकारला नाही तर त्यांनी विचारांचा उपयोग त्यांनी जीवनात केला. काही

Scanned with OKEN Scanner

E- ISSN 25

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJI

November 2021 Special Issue 03 Vol. IV

लोक फक्त विचार बोलतात पण सरांनी विचारांचा परिणाम स्वतःच्या व स्वतःच्या कुटुंबावर केला. आंदकोळ या आत्म शिक्षक असूनही समाजकार्य कसे केले. त्यांनाच अडचणीत आणण्यासाठी सापळा कसा रचला, समाजात मागास समाजाला कसे हीन, दुबळे लेखतात हे सांगितले आहे. जात ही पडलेले आहे. जातीचा व जीवनाचा जगण्याचा त नाही. पण आम्ही सर्वजणच खूपच जातीचे स्तोम माजवतो. ज्याला त्याला आपली जात प्रिय झाली आहे. जात पडले मुळात जात नाहीच पण आम्ही ज्या आई-वडिलांच्या पोटी जन्मतो ती जात आमच्या दाखल्यावर येते व आम्ही त्य होतो मग उच्चवर्णीय असेल तर गर्व व इतरांना तुच्छ हे चित्र आजही हे दिसत आहे. जातीअंताचा लढा लढला पाहि आत्मकथन वाचून वाटत राहते. पण कुणीतरी कुणाच्या तरी फायद्यासाठी जातीचे राजकारण करतात पेटवतात व स्वतः भाजून घेतात. हे सर्व संपेल पण प्रत्येकाने शिक्षणाकडे एक विचार म्हणून पाहिले पाहिजे. किसन चव्हाण व त्यांचे बंधू म्हणूनच त्यांनी स्वतःचे विश्व निर्माण केले शिक्षणानेच स्वत्वाचे भान येते, आपण सर्व माणसे आहोत याची जाणीव आज घरोघरी शिकलेली माणसे असताना जातीचे राजकारण घर पेटवतात, माणसे पेटवतात व स्वतःचा फायदा करू

किसन चव्हाण सरांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार स्वीकारून बौद्ध धर्म स्वीकारला व स्वतःला हिंदू राजकारणातून बाहेर काढले. त्यांना त्यांच्या भावाने बायकोने व आईवडिलांनी साथ दिली. पारधी समाजातील आज मुले शिकतात. पण किसन चव्हाण सरांसारखे काम करत नाही. हे आत्मचरित्र वाचून सरांचा आदर वाटतो. समाजकार्याचा अभिमान वाटतो. आंदकोळ वाचल्यावर ज्यांनी-ज्यांनी 'जय भीम' सिनेमा पाहिला त्यांना त्यांना या दोन साम्य वाटते. 'जय भीम' ही ताकत आहे, विचारांची प्रेरणा आहे, माणूस म्हणून जगण्याची, आज मी हा लेख लिहिते बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रेरणेने व त्यांनी लिहिलेल्या घटनेने आंदकोळ हे एक प्रेरणादायी आत्मकथन आहे. ए समाजाचा मुलगा शिकतो, नोकरी करतो व समाजकार्य करतो हे खरोखरच अभिमानास्पद आहे. ज्यांना ज्यांना पारधी स स्थिती माहिती आहे त्यांनाही आत्मचरित्र काळजाला भिडते. आत्मचरित्रात पारधी समाजाची भाषा आली व त्याच सांगितला आहे. आंदकोळ म्हणजे न थांबणारे वादळ, किसन चव्हाण प्रथम आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत लिहितात *"आंद बापबोलीतला शब्द आज मराठी साहित्यात भर म्हणून देत असताना मला विशेष आनंद होत आहे या शब्दाचा अ बाप बोलीत 'न थांबणार वादळ' असा होतो. म्हणजेच आयुष्यात इथल्या व्यवस्थेशी सतत झगडणं, सतत संघर्ष समत देत राहणं म्हणजेच आंदकोळ होय"*[६]

आंदकोळ आत्मकथन वाचल्यावरच सरांच्या या मनोगताचा अर्थ कळतो. पुस्तकाच्या शेवटी उत्तम कांबळे जावळे यांचे लेख आहेत. 'फुले-आंबेडकरी जाणिवांचा कल्लोळ' आंदकोळ या लेखात अरुण जावळे लिहि कहाणीतल्या आई बापाचे किसन चव्हाण हे सुपुत्र, त्यांनी ही कहाणी अत्यंत वस्तुनिष्ठपणे परंतु विलक्षण रीतीने वाचकांसमोर मांडली आहे. *त्यांची आई ही एक बहादूर स्त्री आहे. उच्च समजल्या जाणाऱ्या वंजारी जातीत जन्माला असली तरी पारध्याशी विवाह केल्यामुळे दोघांच्याही जातपंचायती विरोधात गेलेल्या! जातीसाठी माती खावी ह शिरसावंद्य मानणा-या समाजात या दोघांची जगण्याची पंचायत झालेली! अशा प्रतिकूल परिस्थितीत स्त्री खंबीरपणे उ विवाह, संसार, मुलं, वारंवार तुरुंगात जाणारा नवरा, समाजाच्या कुत्सित नजरा, पोलिसांच्या चौकशा आणि ससेमिर सांभाळत मुलांना उच्च शिक्षण देते. एका भयंकर खाईतून कुटुंबाला बाहेर काढून चांगल्या मार्गाला लावते. व्यवस्थे टाकलेले जन्मजात दारिद्र्य अडाणीपणा गुलामीची आणि लाचारीची मानसिकता पार झुगारून देते. याच हिमतीने त्याच उच्चशिक्षित आणि धुरंदर कार्यकर्ता मुलांची संघर्षपूर्ण कहाणी म्हणजे आंदकोळ"*. [७]

अरुण जावळे यांनी किसन चव्हाण सरांच्या आईची जिद्द व मुलांना घडविण्याची उमेद संगितली. किसन च आईमुळे आम्ही घडलो असे सांगतात. आईनेच वडिलांना चोऱ्या बंद करून काहीतरी धंदा करू असे सांगितले. एक अ ठरवले तर आपले व आपल्या कुटुंबाचे जीवन कसे बदलू शकते हे आत्मकथन सांगते. आंदकोळ आजही भटक्या-वि जीवनात सुरू आहे. आजच्या कोविडच्या काळात आपण ते पाहिले आहे व आजही ते चालू आहे. धर्मातील जात मानसिकता जोपर्यंत संपणार नाही तोपर्यंत स्त्रिया व भटके विमुक्त समाजातील माणसाच्या जीवनातील आंदकोळ संप असे आत्मचरित्र मराठी साहित्यात लिहिले तर समाज परिवर्तन हळूहळू का असेना होईल अशी आशा वाटते. प्रत्येक

Scanned with OKEN Scanner

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54

November 2021 Special Issue 03 Vol. IV

क समाजातील शिक्षित मुलांनी पुढे येऊन आपले चरित्र सांगावे म्हणजे समाजातील काही लोकांचे डोळे उघडतील. न डवरी गोसावी समाजातील दोन आत्मचरित्र प्रकाशित झाले आहेत. डॉ. कालिदास शिंदे यांचे झोळी व डॉ. नारायण ले यांचे देशोधडी या दोन्ही आत्मचरित्रात डवरी गोसावी समाज ही पोटासाठी भीक मागत कसा फिरतो पण शिक्षणामुळे ी मुले आज कसे नोकरी करून समाजकार्य करतात हे आले आहे.

आंदकोळ, देशोधडी व झोळी यासारखे आत्मकथनाने चीकटीत जगण्या-या समाजाच्या डोळ्यात अंजन घालण्याचे म करते म्हणून असे आत्मकथन आली पाहिजे. यापूर्वी उपरा- लक्ष्मण माने, गबाळ- महादेव मोरे, तीन दगडाची चूल- सा मोरे, मरणकळा- जनाबाई गीन्हे यासारखी आत्मकथने प्रकाशित झाली आहेत प्रत्येक आत्मकथा विचार करण्यास प्रवृत्त असेच दिसते.

सूची-

कोळ- किसन चव्हाण, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, दुसरी आवृत्ती २६ जानेवारी २०१६ पृष्ठ क्र. अर्पण पत्रिका ५.
व पृष्ठ क्र. ६-७.
व पृष्ठ क्र. ४.
व पृष्ठ क्र. ५५.
व पृष्ठ क्र. ६५-६६.
व पृष्ठ क्र. ५.
व पृष्ठ क्र. १६९.

■ ■ ■

Scanned with OKEN Scanner

'Akshar Wangmay' UGC Care Listed, International Research Journal ISSN: 2229-4929, October– 2021
Issue-IV, Volume-I

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal

UGC CARE LISTED JOURNAL
October – 2021
Issue-IV, Volume-I

Chief Editor
Dr. Nanasaheb Suryawanshi
PRATIK PRAKASHAN, 'PRANAV, RUKMENAGAR, THODGA ROAD AHMEDPUR, DIST. LATUR, -433515, MAHARASHTRA

Editorial Board
Dr. Mahendra S. Kadam
Dr. Netaji B. Kokate
Dr. Balasaheb V. Das
Mr. Zakirhusen B. Mulani

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Price: Rs.1000

25	Culture, OTT Platforms and Law **Gayatri Thakker, Faiz Ayat Ansari**	68-70
26	Literature and Culture in Conflicts **Jason Nii Josiah-Tetteh ,Faiz Ayat Ansari**	71-72
27	Lacaunae of Pedagogy in Bolstering English Grammar for Communication Skills **Mr. K. Rama Chandra Reddy**	73-76
28	Language Promotes Social and Cultural Integration **Sanganand G Bagde**	77-79
29	Recent Trends in the 21st century English Literary Scenario **Mr. Swapnil S. Gosavi**	80-81
30	Use of ICT in Teaching Translation and Interprepretation in Classroom **Dr.Mallikarjun Meti**	82-84
31	Train to Pakistan: A Forced Divergence of Identity **Kalehonkar Inamdar Vaishnavi Dayanand , Dr L.V. Padmarani Rao**	85-86
32	Research in Humanities: Historical Development and Modern Implications **Dr. Panchappa Ramchandra Waghmare**	87-89
33	The Role of Linguaphone Language Laboratory in Developing Communication Skills: A Study **Prof. Uttam Sawant , Dr. Vishal Ankush Salunkhe**	90-91
34	Neil Stephenson's Fiction: The Realm of Dystopic Speculative World **Mr. S. M. Bagwan**	92-94
35	Reflection of Human Values in the Select Short Stories of Sudha Murthy **Mr. Shinde Devidas Kisan**	95-96
36	The Theme of Colour-Conflict in Doris Lessing's Novel *The Grass is Singing* **Dr. N. B. Masal**	97-99
37	भाषा, साहित्य, संस्कृती, अनुवाद आणि जागतिकीकरण **डॉ.एन.व्ही. शिंदे**	100-103
38	भाषांतरकारासाठी आवश्यक असणारे गुण **डॉ. विजय रेवजे**	104-107
39	माहिती-तंत्रज्ञानाचे भाषा, साहित्य, संस्कृती आणि अनुवाद या क्षेत्रातील उपयोजन **डॉ. दया जेठे**	108-113
40	अनुवाद अर्थ: संकल्पना, प्रकार व महत्व:- **प्रा.निमसे हनुमंत गणपत**	114-118
41	लोकसंस्कृती आणि मराठी साहित्य **राजशेखर शिंदे**	119-124
42	ग्रंथालयात Library 2.0 तंत्रज्ञानाचा उपयोग: वेब 2.0 तंत्रज्ञान **प्रा. महेश. स्वा. तानवडे**	125-128
43	अनुवाद प्रक्रिया आणि मराठी साहित्य **प्रा. डॉ. वाल्मिक शंकर आढावे**	129-133
44	भारतीय संस्कृती व भारतीय अर्थव्यवस्था : एक अर्थशास्त्रीय अध्ययन **प्रा.डॉ.अमोल गिरिधरराव आवंडकर**	134-138
45	अनुवादाचे राष्ट्रीय महत्व **डॉ. यशवंत राऊत**	139-142
46	माहिती तंत्रज्ञानाचा भाषा, साहित्य आणि अनुवादातील वापर **प्रा.आशालता नारायण खोत**	143-146
47	लिटिल प्रिन्स जेव्हा छोटा राजकुमार होतो **डॉ .प्रिया जामकर**	147-150

Scanned with OKEN Scanner

'Akshar Wangmay' UGC Care Listed, International Research Journal ISSN: 2229-4929, October– 2021
Issue-IV, Volume-I

भाषा, साहित्य, संस्कृती, अनुवाद आणि जागतिकीकरण

डॉ.एन.व्ही. शिंदे
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, माढा पु.अ.हो. सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर संलग्न
ई संवाद : shindenamdeo77@gmail.com

प्रास्ताविक:

जागतिकीकरणाने आपल्या संपूर्ण व्यवस्थेला नवे मूल्य प्राप्त करून दिले. साहित्य, संस्कृती, भाषा आणि अनुवाद यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये अनेक स्थित्यंतरे या जागतिकीकरणामुळे घडून आली. यामधून घडलेल्या नवीन आकृतीबंधाचा आलेख याची मांडणी आजकाल होत आहे. त्यातून नवनवे वैविध्य लक्षात येत आहे. भाषा आणि एकूणच साहित्यव्यवहारावर जागतिकीकरणाचा परिणाम मोठा झाला. या प्रभावाच्या अनेकविध पैलूंचा अभ्यास करून यामधून निर्माण झालेल्या नव्या साहित्य मूल्यांची, सांस्कृतिक मूल्यांची जाण ठेवली पाहिजे. अनुवाद, भाषांतर या क्षेत्रांमध्येही जागतिकीकरणाने नवे बदल घडवून आणले. अनुवादाचे क्षेत्र तंत्रज्ञानाने व्यापले गेले. खासगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण यामधून बहुसांस्कृतिकवाद, भांडवलशाही, चंगळवाद, आंतरराष्ट्रीयकरण, तंत्रज्ञानात्मक क्रांती, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची निर्मिती, बाजारपेठांचे सार्वभौमत्व यांसारख्या घटकांची निर्मिती झाली. त्याचा संबंध मानवी जीवनावर दूरगामी परिणाम झाला. भाषा, साहित्य आणि संस्कृतीचे क्षेत्र ढवळून निघाले. त्यामुळे जागतिकीकरण ही प्रक्रिया समजून त्याचे साहित्यिक अंगाने झालेल्या परिणामांची मांडणी यामध्ये होणे अपेक्षित आहे.

जागतिकीकरण:—

संपूर्ण जगाची एका मोठ्या बाजारपेठेत रूपांतराची प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरणाची प्रक्रिया होय. जागतिक पातळीवर मुक्तपणे व्यापर घडून येण्याची ही प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेचा चांगला वाईट परिणाम संपूर्ण जगावर झाला. इथे मात्र या जागतिकीकरणाचा भाषा, साहित्य, संस्कृती व अनुवाद या अनुषंगाने झालेला परिणाम तपासून पाहणे गरजेचे आहे. भाषा आणि साहित्याकडे बघण्याची दृष्टी जागतिकीकरणाने बदलून टाकली. संस्कृती ही केवळ जगण्याची दिशा देणारी नसून ती आनंद मिळवून देणारी आहे. संस्कृतीमधून आनंद शोधण्यासाठी आवश्यक ते बदल किंवा परिवर्तन संस्कृतीमध्ये करायला जागतिकीकरणाने भाग पाडले. तर अनुवादाचे क्षेत्र खूप मोठ्या प्रमाणात विस्तारले. जागतिक स्तरांवरील पुस्तकांचा अनुवाद झाल्याने भाषा, संस्कृती यामधील संकर वाढीस लागला. या घटकांमधील ही गुंतागुंत किंवा जवळीकता जागतिकीकरणामुळे अधिक दृढ झाली, हे नक्की.

भाषा व साहित्य आणि जागतिकीकरण : —

भारतामध्ये १९९० नंतर जागतिकीकरणाची सुरूवात झाली. यामुळे देशात खुला व्यापार, गुंतवणुकीसाठी मोकळी बाजारपेठ, तंत्रज्ञान व कुशल व्यवसायिकांना पोषक वातावरण अशी व्यवस्था निर्माण झाली. याचे दूरगामी परिणाम सर्वत्र दिसू लागले. जागतिकीकरण ही व्यापक विविधांगी संबंध दर्शविणारी व्यापक प्रक्रिया आहे. यामधून कोणतेही क्षेत्र दूर राहू शकत नाही. नवउदारमतवाद, मक्तेदारी भांडवली अर्थव्यवस्था यांच्या प्रभावाखाली साहित्य, भाषा व संस्कृती यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये नवनवी स्थितंतरे घडली. सामाजिक, राजकीय जीवनमान बदलून गेले. एकूण मानवी मूल्यांमध्ये ढवळाढवळ होऊन नवीन दृष्टी, विचारसरणी उदयास आली. जागतिकीकरणाने भाषा आणि साहित्याच्या क्षेत्रांमध्ये नवीन प्रवाहांची निर्मिती घडवून आणली.

Scanned with OKEN Scanner

मानवी मूल्यांसह साहित्यिक मूल्यांची नव्याने मांडणी भाषा आणि साहित्याच्या व्यवहारामध्ये झाली. भाषा आणि साहित्यव्यवहाराच्या मूल्यमापनाचे निकष जागतिकीकरणाने बदलून टाकले. '१९९० नंतरचे साहित्य: पूर्व संदर्भासह' या लेखामध्ये वसंत अबाजी डहाके यांनी सामाजिक, राजकीय स्थित्यंतराचा प्रभाव साहित्यावर कसा पडला हे उदारणांसह दाखवून दिले. १९९० नंतरच्या मराठी साहित्याचे स्वरूप पूर्णत: बदलण्यापाठीमागे जागतिकीकरणाचा खूप मोठा हातभार आहे. मुळातच नव्वदोत्तरी साहित्याची वेगळी मांडणी जागतिकीकरणामुळन उदयास आली. ग्रामीण, शहरी जीवनासह संपूर्ण मानवी जीवन वास्तवतेच्या विशाल टोकाकडे गेलेले साहित्यामध्ये दिसते. भाषा, संस्कृती संकर निर्माण झाला. केवळ मानवी जीवन, संघर्ष मांडून चालणार नाही; तर त्यापाठीमागील कारणमीमांसा करणे महत्त्वाचे मानले गेले. याच तत्त्वावर नव्वदोत्तरी साहित्याची जाण विस्तृत व जीवनाभिमुख होत गेली. प्रत्येक घटकाची चिकित्सा करून त्यामधील इष्ट अनिष्टांचा शोध घेऊन मानवी जीवनाला नवी दिशा देण्यासाठी भाषा व साहित्य व्यवहार अग्रभागी आला. त्यामुळे मानवी जीवनातील बोलीभाषा, साहित्यभाषा व साहित्य यांच्यामध्ये अमूलाग्र बदल झाला. जागतिकीकरणामुळे भाषा आणि साहित्य या घटकांना अधिक विस्तृत बनविले. परंतु भाषा आणि साहित्यामधील ज्ञान महत्त्वपूर्ण मानले. जी भाषा जगायला शिकवित नाही, ज्या भाषेत जागतिक दर्जाचे ज्ञान नाही, रोजगार निर्मिती आणि कौशल्य विकास नाही. अशा भाषा विनाशेच्या दिशेने निघाल्या आहेत. याउलट ज्या भाषा व्यवहारांमध्ये आणि साहित्यिक व्यवहारामध्ये जागतिक दर्जाचे ज्ञान उपलब्ध नाही. अशा भाषा आणि साहित्य व्यवहाराला जागतिकीकरणामध्ये महत्त्व उरले नाही. ज्ञानभाषा ह्या जगाच्या केंद्रस्थानी आल्या. त्यामुळे आपल्या मराठी भाषेचे आणि साहित्य व्यवहाराचे मूल्य वाढविणे गरजेचे आहे. त्यांचे अधिक आधुनिकीकरण व्हायला हवे. त्यातील ज्ञान वाढवून त्यांना ज्ञानभाषा आणि ज्ञानव्यवहार घडविला तरच त्या मृत्यूपंथाकडे जाणार नाहीत. याउलट भाषा आणि साहित्याच्या व्यवहाराला जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये अधिक संवेदनशील बनविले. मानवी जीवनाकडे बघण्याचा अधिक संवेदनशील आणि वास्तव दृष्टीकोण प्राप्त झाला. यातूनच भाषा आणि साहित्याचा व्यवहार हळूहळू बदलला. त्यामुळे आपल्या मराठी भाषेला आणि साहित्य व्यवहाराला संघर्ष करायला जागतिकीकरणाने शिकविले; असे म्हणता येईल. यातून मराठी भाषा आणि साहित्याचा विकास व जागतिक स्वरूपाकडे वाटचाल होत आहे. ही आनंदाची बाब आहे.

संस्कृती आणि जागतिकीकरण :–

संस्कृती हा घटक मानवी जीवनातील एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे. मानवाच्या जीवनाचे मूल्यमापन या घटकावर अधारित असते. जागतिकीकरणातून एकमेकांच्या संस्कृतीमध्ये आदान प्रदानाचे कार्य घडून आले. नवीन परंपरा, रूढी, विचारदृष्टी यांची एकमेकांना ओळख झाली. जगण्याचे, वागण्याचे, विचारांचे अनेक नवनवीन स्तर उदयास आले. जागतिकीकरणामुळे संपूर्ण भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये अमूलाग्र बदल झाले. संपूर्ण जगाचे रूपांतर एका मोठया बाजारपेठेमध्ये होण्याची ही प्रक्रिया आहे. बहुसांस्कृतिकवादाची सुरूवातही यामधून झाली. कुटुंब, मानवी नातेसंबंध, स्त्री पुरूष संबंध, रीतीरिवाज, खाणपान पद्धती, भाषा, जनजाती या सांस्कृतिक घटकांवर परिणाम होऊन यामध्ये परिवर्तन घडून आले. उत्सुकतेपोटी इतरांच्या सांस्कृतिक जीवनाचा अभ्यास, व त्यामधून अनुकरण होऊ लागले. या जिज्ञासेमधून जागतिक साहित्याचा अनुवाद व्हायला मदत झाली. अनुवादामुळे इतर लोकांच्या सांस्कृतिक जीवनाचा परिचय व्हायला लागला.

कमी जास्त प्रमाणात सांस्कृतिक सरमिसळ वाढू लागली. चांगले वाईट यांची चर्चा संस्कृतीच्या अनुषंगाने होत राहिली. परंतु अनुवादामुळे एकमेकांच्या सांस्कृतिक जीवनाचा उत्तम परिचय झाला. यामधून एक चांगली मानवतावादी जीवनसंस्कृती शोधण्याचा प्रयत्न सर्वांनी केला पाहिजे. तस अशा अनुवाद साहित्यामधून मिळालेल्या ज्ञानाचा फायदा समस्त मनुष्य वर्गाला होईल. यामध्ये मत मतांतरे असतील. त्यातून मनुष्य केंद्री तोडगा काढून विकासात्मक दृष्टीने मानवाने पुढे वाटचाल केली पाहिजे. गोल्डस्मिथ यांच्या मते, जागतिक नागरिकत्व या संकल्पनेला मूर्त स्वरूप प्राप्त होत आहे. यालाच आपण बहुसांस्कृतिक नागरिकत्व म्हणू. यातून एकछत्री संस्कृती निर्माण होण्याची शक्यता आहे. या सर्व घटकांचा विचार करता मानवी जीवन आणि आनंद, शांती या गोष्टींना केंद्रस्थानी ठेवून सांस्कृतिक जडणघडण अनुवादाच्या माध्यमातून व्हायला हवी; हेच सर्व मनुष्यजातीला हितकारक ठरेल. अन्यथा सांस्कृतिक अनुवादामधून अनेकविध प्रश्न निर्माण होऊन कलह वाढण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

अनुवाद, भाषांतर आणि जागतिकीकरण:—

भारतामध्ये बहुभाषिकता आणि बहुसांस्कृतिकता पहावयास मिळते. यामुळे अनुवाद व भाषांतर यामध्येही त्यांचा प्रकर्षाने प्रभाव बघायला मिळतो. चांगल्या अनुवादकाला किंवा भाषांतरकाराला केवळ साहित्यकृतींचे मूल्यमापन करून चालत नाही. तर त्यावेळच्या तत्कालीन सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक परंपरा आणि त्यामधील स्थित्यंतरे यांचाही विचार करावा लागतो. जागतिकीकरणामधून सर्वच घटकांना जागतिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे. त्यातून जागतिक तसेच प्रांतिक भाषेतील अनुवादाचे स्वरूपही बदलून गेले. वैश्विकीकरणाच्या प्रभावाखाली साहित्य आणि भाषेच्या अनुवादाच्या कक्षा मानवी कल्पनेबाहेर रूंदावत गेल्या. यामध्ये जाहिराती, मालिका, सिनेमा यांचाही उल्लेख करणे अनिवार्य आहे. २०२१ मधील जागतिक अनुवाद दिवस याची थीम 'अनुवाद आणि स्वदेशी भाषा' असा होता. इथे प्रत्येक घटकाला वैश्विक रूप प्राप्त झाले. त्यामुळे अनुवादाच्या कक्षा रूंदावल्या. त्यातून बहुसांस्कृतिकता, बहुभाषिकता यांच्यासह सर्व घटकांमध्ये मोकळीकता निर्माण झाली. एकमेकांच्या घटकांमधील नवनवीन वाईट किंवा चांगल्या गोष्टींचा शिरकाव झाला. मूल्यरचना, जगण्याचा दृष्टिकोण बदलून गेला. चंगळवादी वृत्ती निर्माण होऊन त्यास पोषक वातावरण निर्माण झाले. तर दुसऱ्या अंगाने अनुवादावरील जागतिकीकरणाचा सकारात्मक प्रभावही पहावयास हवा. मानवी जीवनमूल्यांना व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले. मानवी जीवनाची वैश्विकता महत्त्वाची ठरली. भाषा आणि साहित्यामध्ये नवनवीन साहित्य प्रवाहांची निर्मिती झाली. साहित्याचे वस्तूनिष्ठ मूल्यमापन होऊ लागले. लेखक, कवी यांच्या संवेदनशीलतेस विद्रोहाचे नवीन टोक प्राप्त झाले. अनुवादाच्या क्षेत्रामधून जग आणि त्यामधील नानाविध गोष्टी एकमेकांच्या जवळ आल्या. जग हेच एक कुटुंब आहे, अशी भावना निर्माण झाली. एकमेकांच्या परंपरा, दृष्टी, जगणं, खाणंपिणं हे सर्व मिसळून गेलं. त्यातून नवीन संस्कृती. नवीन भाषा. नवीन विचारांचा माणूस निर्माण झाला. परिणामी नव्या मूल्यांचे विश्व तयार झाले.

निष्कर्ष:

वैश्विकरणाच्या व्यापक प्रक्रियेचा प्रभाव मानवाच्या संपूर्ण जीवनावर झाला. भाषा, साहित्य, संस्कृती व अनुवाद या घटकांवर जागतिकीकरणातून अनेक नवनवीन बदल घडून आले. साहित्य व भाषा व्यवहाराचा विचार करता जागतिकीकरणामुळे यांच्या कक्षा रूंदावल्या आहेत. भाषा आणि साहित्याला जागतिक अनुभवविश्वाची झालर निर्माण झाली. त्यामुळे मानवी

Scanned with OKEN Scanner

मनाचे एक प्रकारचे वैश्विकत्व निर्माण झाले. जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या नव्या साहित्यप्रवाहांचा, नव्या भाषिक रचना व संकराचा, बहुसांस्कृतिकवादाचा अनेक आकृतीबंध या सर्वांची नवी मांडणी व चिंतन साहित्यामधून येत आहे. साहित्य व भाषा हे अधिकाधिक जीवनाभिमुख झाल्याचे प्रकर्षाने जाणवते. जागतिकीकरणातून भाषा, साहित्य आणि अनुवाद यांच्यातील व्यवहाराची प्रगती झाली. नवीन ज्ञानांची निर्मिती झाली. मानवी जीवन दृष्टिकोण व्यापक बनला. परंतु सांस्कृतिक जीवनात मात्र नानाविध प्रवाह आल्याने तिथे मतमतांतरे निर्माण झाली. यातून अनेकवेळा वाद निर्माण होत गेले.

समारोप:

भाषा, साहित्य, संस्कृती व अनुवाद या क्षेत्रांवरील जागतिकीकरणाच्या प्रभावाची चर्चा केल्यानंतर या क्षेत्रांमधील घडून आलेल्या स्थित्यंतराची कल्पना येते. पाश्चात्य साहित्य परिचयामधून आलेले नवीन साहित्य प्रकार, संस्कृतीमधील नवीन विचार व घटक, अनुवादातून निर्माण झालेले वैश्विक ज्ञान व माहिती, भाषा यापेक्षा ज्ञानाला आलेले महत्त्व, प्रांतिक भाषेमधील ज्ञानाचे महत्त्व आणि जागतिक भाषांना प्राप्त झालेला ज्ञानभाषांचा दर्जा हे सर्व परिवर्तन जागतिकीकरणातून प्रकर्षाने पुढे आले. एकूणच मानवी जीवन व्यवहाराचे व्यापक व विस्तृत्व स्वरूप सर्वार्थाने निर्माण झालेले दिसते.

संदर्भसूची:

1. गडकर कल्याण व इतर (संपा.), जागतिकीकरण आणि भारत, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
2. भगत दत्ता व कोत्तापल्ले नागनाथ (संपा.), जागतिकीकरणानंतरचे मराठी साहित्य, सायन पब्लिकेशन्स प्रा.लि., पुणे.
3. नेमाडे भालचंद्र, साहित्य, संस्कृती आणि जागतिकीकरण, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई.
4. वले वासुदेव (संपा.), जागतिकीकरणाचा मराठी भाषा आणि साहित्यावरील प्रभाव, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.

Scanned with OKEN Scanner

ISSN 2231-573X
UGC Care Listed Journal

तिफण

वर्ष : १२ वे । अंक २ रा
ऑगस्ट-सप्टेंबर – २०२१

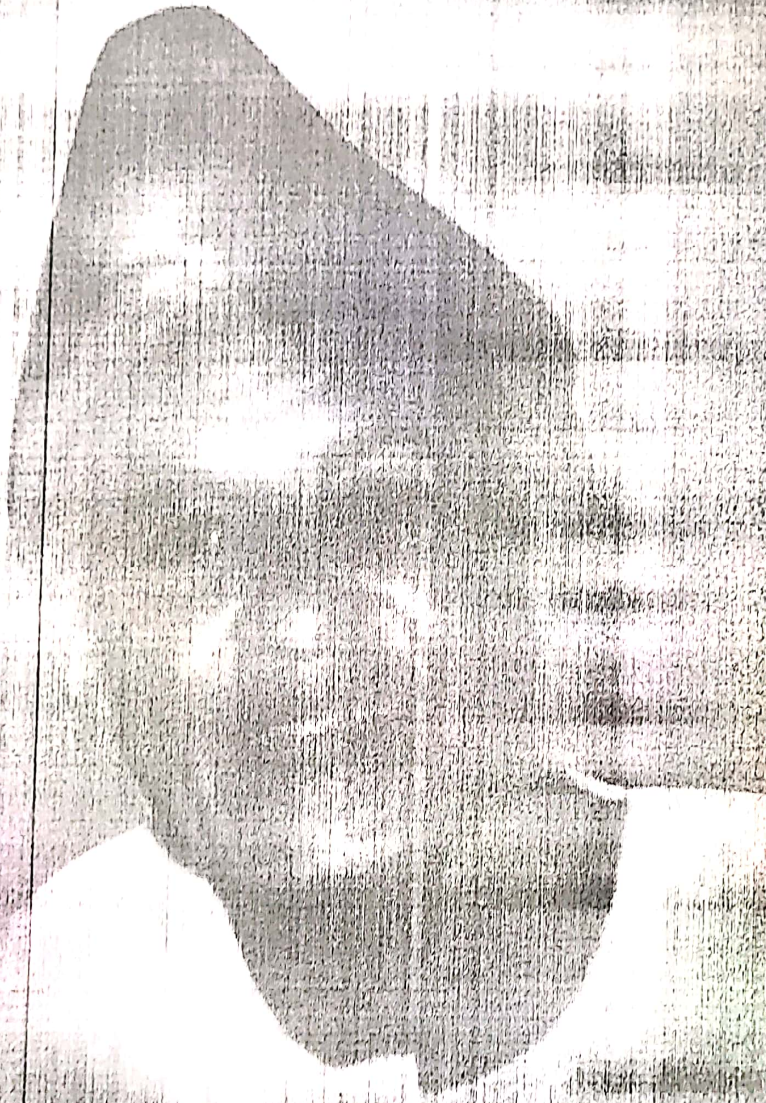

[illegible]
विशेषांक

UGC Care Listed Journal ISSN 2231 - 573X
साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

MAH MAR 34737/13/1/2009-TC

लोककवी वामनदादा कर्डक विशेषांक (भाग-१)

वर्ष १२ वे, अंक – दुसरा; जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर २०२१

● संपादक ●
डॉ. शिवाजी हुसे

● अतिथी संपादक ●
डॉ. युवराज धबडगे — मराठी विभागप्रमुख
प्रा. नागेश बोन्तेवाड — मराठी विभाग
दगडोजीराव देशमुख महाविद्यालय, वाळूज, जि. औरंगाबाद

● संपादक मंडळ ●
डॉ. सर्जेराव जिगे
डॉ. फुला वागूल
डॉ. अनिल गर्जे
डॉ. संजय सांभाळकर
डॉ. ताहेर पठाण
डॉ. वंदना महाजन
डॉ. रामचंद्र झाडे
डॉ. ममता इंगोले
डॉ. वामन जाधव
डॉ. यशवंत सोनुने

मूल्य : ३०० रुपये

या अंकातील लेखकांच्या मताशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही. या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे. परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड, कन्नड,
जि. औरंगाबाद – ४३११०३. मो. ९९०४००३९९८

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शीर्षक / लेखक-संशोधक	पृ. क्र.
1.	लोककवी वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि कार्य - डॉ. विक्रम श्रीरंग जाधव	1 - 4
2.	वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञान - प्रा. डॉ. अशोक डोळस	5 - 11
3.	लोककवी वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि कार्य - प्रा. डॉ. प्रकाश श्रीराम साळुंके	12 - 14
4.	प्रतिभासंपन्न महाकवी – वामनदादा कर्डक - प्रा. रमेश बलभीम जाधवर	15 - 17
5.	अंधश्रद्धा व परंपरा विरोधातील शाहिरी ललकार : लोककवी वामनदादा कर्डक - प्रा. नारायण बाबुराव पाटील	18 - 21
6.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिकता - प्रा. बापूराव सहदेव डोंगरे	22 - 25
7.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिकता - डॉ. एन. व्ही. शिंदे	26 - 28
8.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञान - प्रोफेसर डॉ. ज्ञानेश्वर वाल्हेकर	29 - 34
9.	वामनदादा कर्डकांच्या कवितांमधीलप्रतिमासौंदर्य - डॉ. युवराज मानकर	35 - 43
10.	वामनदादा कर्डक यांच्या गीतांमधील नाटकीय तत्त्व आणि समकालीन मूल्य - डॉ. अशोक बंडगर / शेख असलम युनूस	44 - 46
11.	लोककवी वामनदादा कर्डक - व्यक्ती आणि वाङ्मय - प्रा. डॉ. उल्हास मोगलेवार	47 - 54
12.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्वज्ञान - डॉ. मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे	55 - 59
13.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या गीतातील संविधानिक मूल्यविचार - डॉ. प्रमोद चव्हाण	60 - 62
14.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या गीतातील सामाजिक बांधीलकी - प्रा. डॉ. डी.पी. गिऱ्हे	63 - 65

Scanned with OKEN Scanner

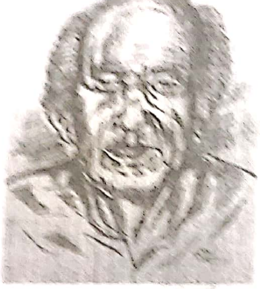

लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिकता

- डॉ. एन. व्ही. शिंदे
कला व वाणिज्य महाविद्यालय , माढा, जि. सोलापूर
पु.अ.हो. सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर संलग्न
मोबाईल क्रमांक 9850125584/7620042178

लोककवी वामन तबाजी कर्डक तथा वामनदादा कर्डक यांचा जन्म 15 ऑगस्ट 1922 साली देशवंडी, ता. सिन्नर, जि. नाशिक येथे झाला. वामनदादा हे मराठी शाहीर, कवी आणि आंबेडकरी चळवळीमधील कार्येकर्ते म्हणून ओळखले जातात. बुद्ध, फुले आणि आंबेडकर यांच्या विचारांचा खूप मोठा प्रभाव वामनदादांवर होता. त्यांचे विचार समाजमनात प्रसारित करून समाजाला जागृत करण्याचे कार्य त्यांनी केले. त्यांनी आंबेडकरांवरजवळपास दहा हजारांहून अधिक गीते रचली तीन गीत काव्यसंग्रह तसेच माझ्या जीवनाचं गाणं हे आत्मकथन त्यांनी प्रसिद्ध केले आहे. याशिवाय त्यांनी ध्वनिफिती व चित्रपट गीते रचली. वामनदादांच्या एकूण साहित्य व समाजकार्याला अनेक विविध सन्मान व पुरस्कार प्राप्त झाले आहेत.

वामनदादा कर्डक यांच्या काव्यातील सामाजिकतेचे दर्शन-

वामनदादांनी आजवर वाटचाल, मोहळ, हे गीत वामनाचे हे गीतसंग्रह लिहिले. माझ्या जगण्याचं गाणं हे आत्मकथन प्रसिद्ध आहे. याशिवाय अनेक गीतांची रचना त्यांनी केली आहे. यातून त्यांनी बुद्ध, फुले आणि आंबेडकर यांच्या विचारांचा प्रसार त्यांनी घडवून आणला. बहुजन समाजामध्ये विद्रोह निर्माण करून त्यांना नवनिर्मितीसाठी प्रेरित केले. त्यांच्या कवितेमधून सामाजिक जीवनाचे वास्तव दर्शन घडते. यामध्ये त्यांनी समाजाच्या विविधांगी विषयावर भाष्य केले. निसर्गगीते, राष्ट्रीय ऐक्याची गीतरचना, शिक्षणावर अधारित गीतरचना, सामाजिक समता आणि क्रांतीसाठी महाऐक्य अशा आशायंवर त्यांनी लेखनाच्या माध्यमातून समाजप्रबोधन आणि समाजपरिवर्तन केले.

शिक्षणामधून समाज परिवर्तन-

मराठी आणि हिंदी भाषेतील साहित्याचे खूप मोठ्या प्रमाणात वाचन त्यांनी केले. यामधून त्यांनी समाजामध्ये ऐक्य घडवून आणण्याचा प्रकर्षाने प्रयत्न केला. या कार्यातून त्यांना मानवमित्र पुरस्कार मिळाला. समाजाची प्रगती व्हायची असेल तर बहुजन समाजामधील, कष्टकरी वर्गातील लोकांनी शिक्षण घेतले पाहिजे, असा त्यांचा आग्रह असायचा. यासाठी त्यांनी "नको भटकू असा", "पेंद्याला साळत घाला" अशा गीतांमधून मुलांनाशिकविण्याचा निर्धार दिसतो. समाजमनामध्ये शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिल्याखेरीज त्यांची प्रगती होणार नाही. ही बाब लक्षात घेता त्यांनी आपला मुलगा अडाणी राहिला तर काय होईल, याचे चित्रण गीतामधून केले. ते म्हणतात:

समाजाचं फेडाया ऋण्
बाळ माझं घेईल शिक्षण

व्हईल वकील जयभीमवाला
माझ्या पेंद्याला साळत घाला.

तर "फौजदार" या गीतामधून मुलाच्या शिक्षणासाठी कष्ट करणाऱ्या आईला उद्याच्या उज्जवल भवितव्याचा विश्वास दिला जातो.

एका मुलाच्या शिक्षणामुळे
सारं उध्दारुन जाईल कूळ
सुखी होईल सारं घरदार

हा दृढ विश्वास जनसामान्यांच्या मनामध्ये या गीतातून निर्माण केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीदाखविलेल्या शिक्षणाच्या मार्गावर समाजाला पुढे घेउन जाण्याचे कार्य त्यांनी केले. वामनदादांच्या काव्यातील ही सामाजिकता समाजाला उन्नत दिशेने नेणारी आहे. म्हणूनच त्यांची कविता आजरामर ठरते.

संपूर्ण समतेचा विचार व संस्कृती ऐक्य-

बहुजनांची शक्ती वाढविण्यासाठी संघटित होणे खूप आवश्यक होते. ही बाब लक्षात घेता वामनदादांनी सम्यक क्रांतीचा विचार गीतांमधून समाजाला शिकविला. संपूर्ण सामाजिक ऐक्य आणि सांस्कृतिक ऐक्य निर्माण होण्यासाठी त्यांनी आपल्या गीत रचनेला ढाल बनविले. यामुळे समाज प्रगतीच्या दिशेने पुढे वाटचाल करू शकला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा धम्मविचार पूर्ण समतेवर अधारित होता. त्यामध्ये अंधश्रद्धा नव्हती. बुद्धीवादाला महत्त्व दिल्याने ईश्वर, परमात्मा या घटकांना महत्त्व नव्हते. बुद्धीप्रामाण्य केंद्रस्थानी ठेवून समाजाचे मन घडविण्याचे कार्य गीतांमधून केले. "वाट फुलेंची सोडून" या गीतात ते सांगतातः

वाट फुलेंची सोडून
आंबेडकरांना तोडून
चालताच इयाचं नाय
तुला चालताच इयाचं नाय
मनुचं आंगडटोपडं
माझ्या आंबेडकराला
घालताच इयाचं नाय
तुला घालताच इयाचं नाय

अशी संपूर्ण समतेची संस्कृती त्यांनी समाजापुढे आदर्श म्हणून उभी केली. वामनदादांनी आपल्या गीतांच्या माध्यमातून समाजाला पथनिर्देशन करण्याचे कार्य केले. यामुळेच वामनदादांच्या काव्याचे सामाजिक मूल्य अनेक पटींनी वाढते. त्यांचे साहित्य अजरामर ठरते.

कष्ट व स्वाभिमानी समाजनिर्मितीचा प्रामाणिक प्रयत्न-

समाजाने कष्ट करुन आपली प्रगती करावी. तसेच स्वाभिमानाने जगून आंबेडकरसंस्कृती रुजवावी असा संदेश वामनदादांनी दिला. संपूर्ण समाजाला अरिष्टामधून बाहेर काढण्याची ताकद आंबेडकरवादामध्ये आहे. हे समाजाला त्यांनी गीतांच्या माध्यमातून पटवून दिले. "दीनांच्या चाकरीसाठी", "गझल" व "तांडा चालला" अशा अनेक कवितांमधून वामनदादांनी कष्ट, समता, स्वाभिमानाचा मार्ग समाजाला दाखविला.

तांडा चालला या काव्यामध्ये ते सांगतातः

समतेचा वाही वारा, ना पिळवणुकीला थारा
त्या नगरीच्या शोधासाठी, नव्या माणसासाठी,
तांडा चालला....
माणूस नवा घडवावा, हा लोकलढा लढवावा,

एकजुटीचा आवाज आमचा, आभाळ आता गाठी,
तांडा चालला.....

याप्रकारे नवीन मानवी जीवनाची अपेक्षा यामध्ये व्यक्त केली. मानवतेचा ध्यास या कवितेमध्ये पहायला मिळतो. विश्वकल्याणाचा मार्ग त्यांनी पटवून दिला. व्यसनमुक्ती, कष्ट, स्वाभिमान, बुद्धीवाद यादृष्टीने समाजाला दिशा देण्याचे कार्य त्यांनी केले.

क्रांतीसाठी महाऐक्याची भूमिका-

बहुजनांच्या जीवनामध्ये मानवताभिमुख परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी क्रांतीची गरज आहे. यासाठी महाऐक्य घडायला पाहिजे. ब्राम्हणशाही आणि भांडवलशाहीमध्ये शोषणाची बीजे रुजली होती, हे ओळखून त्याविरुद्ध लढण्यासाठी महाऐक्याची हाक वामनदादांनी काव्याद्वारे दिली. याच महाऐक्यातून क्रांती करुन सकारात्मक परिवर्तनाची अपेक्षा ठेवली. त्यासाठी लोकांना जागृत केले व कृतीशिल बनविले. यामुळे उपेक्षितांची शक्ती एकवटली गेली. न्यायासाठी जाती धर्मांची बंधने तोडून सर्वजण एकत्र आले. यातून नव्या युगाची अपेक्षा व्यक्त करताना वामनदादा लिहितात:

समतेचा वाही वारा, ना पिळवणुकीला थारा
त्या नगरीच्या शोधासाठी, नव्या माणसासाठी

याद्वारे त्यांनी नवीन नगरी आणि त्यामधील नव्या विचारांचा माणूस अपेक्षिला आहे. हे नगर व माणूस बुद्ध, फुले आणि आंबेडकरांच्या विचारांवर अधारलेले आहे. अशी सामाजिकता त्यांच्या काव्यातून चित्रित झाली आहे.

निष्कर्ष-

वामनदादांनी समाजामध्ये सकारात्मक परिवर्तन घडविण्यासाठी काव्यलेखन केले. डॉ. आंबेडकरांचा विचार प्रसारित करण्याचे मुख्य प्रयोजन त्यांच्या काव्यलेखनाचे होते. या सर्व गोष्टींमुळे त्यांच्या काव्याचे साहित्यिक मूल्यांसह सामाजिक मूल्य खूप मोठया प्रमाणात वाढत जाते. वामनदादांनी आपल्या काव्याच्या माध्यमातून परखड समाजवास्तव चित्रित केले. वास्तवतेची मांडणी करुन समाजाला योग्य व मानवतेच्या दिशेने घेउन जाण्याचा प्रयत्न केला. सहज व सोप्या भाषेचा अवलंब करुन काव्यलेखन सर्वसामान्य जनतेपर्यंत त्यांनी पोहचविले. सम्यक क्रांतीचा, आंबेडकर संस्क्रतीचा विचार त्यांनी प्रसारित केला. त्यामुळेच त्यांचे गीतलेखन, काव्यलेखन कालातीत आहे.

समारोप-

वामनदादांनी आपल्या काव्याच्या माध्यमातून समाजामध्ये परिवर्तन घडवून आणले. त्याच्या काव्याचे सामाजिक मूल्य मोठे ठरते. केवळ मनोरंजनासाठी त्यांनी कधी लेखन केले नाही. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रचार व प्रसार व्हावा, यासाठी काव्यलेखनाची कास धरली. त्यामुळे त्यांनी आपल्या काव्यातून सामाजिक ऐक्य, सांस्कृतिक ऐक्य, क्रांती, शिक्षणाचे महत्त्व अशा विविध घटकांचे महत्त्व आणि त्यामधून होणारी समाजाची प्रगती याकडे लक्ष केंद्रित केले. याचा फायदा समाजाला झाला. म्हणूनच वामनदादांचे सामाजिक आणि साहित्यिक कार्य खूप मोलाचे व मार्गदर्शक स्वरुपाचे ठरते.

संदर्भग्रंथ-

1. जाधव शत्रुघ्न व जोंधळे अशोक, आंबेडकरी प्रतिभेचा महाकवी: वामनदादा कर्डक, प्रतिभास प्रकाशन, परभणी.
2. मनोहर यशवंत, आंबेडकरवादी महागीतकार: वामनदादा कर्डक, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर.

◆◆◆◆◆

Scanned with OKEN Scanner

JULY-2021

Vol.-24 No.-2-2021 RNI No. -46269/87 ISSN-0975-4520 वर्ष-24-संख्या- 2-2021

कला एवं धर्म शोध संस्थान, लोक कल्याणकारी ट्रस्ट, वाराणसी

Referred Peer Reviewed Quarterly Journal Approved by UGC Care List

कला सरोवर
KALA SAROVAR

(भारतीय कला एवं संस्कृति की विशिष्ट शोध पत्रिका)

प्रधान सम्पादक डॉ0 प्रेमशंकर द्विवेदी

Vol.-24 No.-2-2021 RNI No. -46269/87 ISSN-0975-4520 वर्ष-24-संख्या- 2-2021

JULY-21

विषयानुक्रमणिका

क्रम		पृष्ठ सं.
सम्पादक की कलम से		
Domestic Roles and Lockdown *Dr. Priyamvada Tokekar*	... ...	1-6
Pandemic And E-Commerce *Prof. Pooja Choudhary*	... ...	7-12
Education During Covid-19 Pandemic: An Analysis on Students perception In North Bank Corner Of Assam *Dr. Diganta Kumar Das*	... ...	13-19
Effect of Covid-19 Pandemic on Pre Booked Package Tours: Consumer Perspective in Thane-Mumbai Region. *Dr. Adhir V. Ambavane*	... ...	20-25
'Shecession' - Impact of Gender Norms On Women Professionals During Work From Home *Jui Kadvekar*	... ...	26-32
Travelling Through The Pandemic: Case Study Of Goa Tourism With Special Reference To Beach Tourism Industry In Goa Through The Pandemic And Beyond: A Huts *Ms. G. Geetha Dr. Nilakshi Roy*	... ...	33-39
Re-Establishment Of Employment Sector: Strategies Adopted by India *Dr. (C.A.) Seema Tarak Shah*	... ...	40-43
Knowledge And Perspective of Indians Regardingcovid-19 And Its Vaccine *Shruti Kakodkar, Pranjali Dhawal, Janvi Kadam, Siddhivinayak Barve, Rasika Pawar*	... ...	44-50
Lexical Innovation and Pandemics: A Study Of Covid-19 Inspired Vocabulary *Dr. Sapna Dogra*	... ...	51-57
The Mirchpur Case, 2010: Symptom Of Deep-Rooted Culture Of Systemic Violence Against Dalits And Women In India *Sarita Bhoi*	... ...	58-64
The Impact of Covid-19 Pandemic on Indian Environment *Rajani Sirsat, Ajit Kengar, Vinod Ragade, Kiran Kharat ,Dilip Kengar*	... ...	65-69
The Pandemic and Labour Migration *Prof. Khushboo Ashok Lala*	... ...	70-74
Challenges And Issues Faced by Law Enforcement Personnel During the Covid19 Pandemic: A Human Rights Perspective *Prof. Vaishali Gurav*	... ...	75-79
Shifting Paradigm of Teacher/ Learner Motivation in on-Line Communication Situations During the Pandemic *Prof. Aditya Pramod Godbole*	... ...	80-87

Green Marketing: A Key Approach Towards the World of Sustainability Management 183-189
Gourab Das

Skilling Youth for Better India 190-195
Anita Deka Bora

Analysis Of Computer Self Efficacy Among the Higher Secondary School Students 196-201
Dr. Minikutty A Lekshmy Priya S

Looking-Glass Signifier in Carroll' sthrough The Looking- Glass 202-205
Ratna Singh

Silent Feature Of Mukna (Manipuri Wrestling) And Mukna Kangjei At Oinam 206-210
Shri Longjam Baleshwor Singh

A Review Paper on Covid-19 Pandemic: Impact On Wellbeing Of Indian Railway Employees 211-215
Dr. Purnima Sharma Laxmi Panchal

An Overview of Digital Marketing in Environment With India 216-221
Dr. Vikas Tiwari

Women Activism and Gender Paritiesin Post-Modern Indian Writing in English 222-226
Mr. Sandeep K. Sanap

Quality Of Education Is Compromised Under Right to Of Education Under Right to Education Act 2009 In India Education Act 2009 In India: Exploring Ways to Enhance Quality 227-232
Prof. Vanitha

अनुपम सूद द्वारा अनुकृत डॉयलाग छायाचित्रे का अध्ययन 233-237
[illegible] दत्त एवं डॉ. गुरदीप

A Comparative Content Analysis of The Times of India And Dainik Jagranon Women Issues 238-244
Anugya Asthana

[illegible] बांध आंदोलन मे जिला अहमदनगर के साम्यवादी दल का योगदान 245-251
प्रा.[illegible] गणेश शंकर डॉ. राजाराम कानडे

Art And Architecture of Adil Shahis 252-254
Dr. Arati Balvant Nadgouda

Role Of Microfinance in Poverty Reduction an Inter District Study Of West Bengal, India 255-260
Dr. Kishor Naskar Dr. Sourav Kumar Das***

'Worldview Of Wives and Daughters' In Shakespeare's Selected Plays 261-265
Dr. Santosh P. Rajguru,

Scanned with OKEN Scanner

'Worldview Of Wives and Daughters' In Shakespeare's Selected Plays

★ Dr. Santosh P. Rajguru,

Abstract -

The present paper describes the various perspectives of women in the plays of William Shakespeare who represents a quite controversial figure of the Renaissance period. A number of different contradictory and conflicting views about him are shared among people and critics. Even Shakespeare himself who is shrouded in the cloak of vagueness and uncertainty is surrounded by a great amount of unanswered questions, prompts to his analysis. Female characters play an important role for the dramatic run of events in Shakespeare's plays. Just as in reality, women of Shakespeare's dramas have been bound to rules and conventions of the patriarchal Elizabethan era. Therefore, it was very common back in Elizabethan England to compel woman into marriages in order to receive power, legacy, dowry or land in exchange. The construction of female characters in Shakespeare's plays reflects the Elizabethan image of woman in general. The main reason behind choice of tragic heroines is that their characters are not transparent at the first glance and that is why the author reveals them to the audience gradually as the play progresses like a triumphant.

Keywords – Elizabethan, Gender, Heroines, Textual analysis, Tragedies and Female etc.

Introduction

Elizabethan time, women were considered as the weaker sex and dangerous, because their sexuality was supposedly mystic and therefore feared by men. Women of that era were supposed to represent virtues like obedience, silence, sexual chastity, piety, humility, constancy, and patience. All these virtues, of course, have their meaning in relationship to men. The role allocation in Elizabethan society was strictly regulated; men were the breadwinners and woman had to be obedient housewives and mothers. However, within this deprived, tight and organizedscope, women have been represented in most diverse ways in Shakespearean Drama. The Queen herself was an unmarried woman; the roles of woman in society were extremely restricted. Single women have been the property of their fathers and handed over to their future husbands through marriage.

Review of the literature –

Literal critics of the Renaissance drama have been more and more interested in the heterogeneity, contrast, division and diversity that influenced society. Women characters in Renaissance drama usually break a moral rule. Even if the particular sin is based on true or not, the woman is under frequent and merciless control of the family, church and state. In the White Devil the author presents the combined operation of these three aspects against the heroine, Vittoria. However every one of them, Webster's Duchess of Malfi, Bianca in Middleton's Women Beware Women (1621), Beatrice-Joanna in Middleton and Rowley's 'The

★ **Professor and Head, Dept. of English, Rayat Shikshan Sanstha's, Arts and Commerce College, Madha, Dist- Solapur.**

Scanned with OKEN Scanner

Changeling' (1622), break the rules of female manners and take the consequences (Loomba 39).Ania Loomba suggests that early modern Europe saw the burning and torture of women as witches, drama of Renaissance period makes it comprehensible that witch is a category sufficiently variable to cover every type of aberrance and disobedience. The theory of spiritual chaos of Jacobean drama that utterly associate female defiance with a degenerate social order results in a contribution to suppress all notions of defiance that women in the audience could have.

Objective – This paper throws light on the novel aspects of Shakespearean women characters and how they were treated and surrendered to the circumstances and the reasons for that. The narration of Shakespeare can also be studied in the context of the suppression and treatment rendered to the female characters in the selected plays of Shakespeare.

Shakespeare has a fascinating style of presenting female characters; a lot of them are rebels and unruly. However not all female characters in Shakespeare's plays are rebellious, they are also very docile, eager-to-please young woman – classic Good Girls so to speak. Their families, especially their fathers, regard them as ideal children that reflect well on their families and would never threat their authority. The daughters make themselves presentable, agreeable and they accept the suitor chosen by their fathers. The fathers are always convinced that they know what is best for their daughters and have no concerns to impose their wills. The amenable daughters, opposed to their rebellious counterparts, do not question their fathers' decisions and obey to the consequences. Just like for that period, it seems to be Shakespeare's ideal feminine representation. The critical analysis of selected character is presented in this paper as follows.

Ophelia -

In his Tragedies young woman, like Ophelia in Hamlet, suffer from isolation, abuse and death. In particular, all female characters seem to have the same tragic fate, which is the unnatural, early death. Ophelia seems to be the ideal representation of Elizabethan daughterhood. In Hamlet, women are reflected as the subordinate position in Elizabethan England, where their lives are strictly controlled by either their fathers or husbands. Their rights are legally, socially and economically restricted. The female characters in Hamlet, Ophelia and Queen Gertrude, have only little or no power or autonomy. In this part the focus will lie on Hamlet's female character Ophelia; Polonius's daughter, Laertes's sister, and Hamlet's sometimes love. Ophelia is a sweet, innocent woman, who obeys to both Polonius and Laertes. She is a smart young and loving woman that is overtaken by dramatic fate, madness and death.

Importance of Ophelia in the tragedy

We could not deny a great importance of Ophelia's role in the story. Her death results in an unexpected twist in the plot towards the end of the tragedy. When she dies, both her brother and Hamlet have nothing to live for any more. Finally, the king gets "the tool" to kill Hamlet. As Leartes remains the only one member of his beloved family and he has nothing to loose, nothing restrains him from the revenge of his father's murder as well as of the subsequent state of insanity of her sister caused by Hamlet's acts. By the end of the play, it is the character of Ophelia who is regarded as the tragic climax of the story. Ophelia finds herself in a position of a single woman within a patriarchal society which is the main reason why she is often pulled apart by orders and suggestions proposed by her father, brother, the King and Hamlet. Her

personality is torn to pieces by two commands: the need to obey her father and the voice of the heart that belongs to Hamlet. At the moment when these orders do not succeed or disappear she does not know what to do and she is lost. Consequently, she goes mad and dies, which is the only way for her to deliver herself from patriarchy.

Juliet –

The play Romeo and Juliet is based on a poem called The Tragical Historye of Romeus and Juliet written by Arthur Broke. It is a translation of an Italian story Giulietta by Matto Bondello. Both works depict the story of a tragic love of two real people who lived in Verona. Shakespeare′s main inspiration was Brooke′s story. It is assumed that he did not use the original story by Bondello at all. The name of Juliet occurs as an example of faithful love. When the play begins, Juliet is perceived as a charm, vulnerable and immature girl who has not reached her fourteenth birthday yet. She acts as an innocent and naïve child. Meanwhile, the audience can notice neither intensity nor complexity of her character.

Importance of Juliet in the Tragedy

Juliet represents the most important character in the tragedy. Consciously or unconsciously, it is her who stands for the determiner of events in the play, not Romeo. Through her temper and happiness Romeo emerges from a dream world he has been living in. She saves his soul from being imprisoned under the influence of counterfeit feelings and emotions. Her simulated death incites him to kill himself and shortly afterwards their death results in a reconciliation of the warring families. In the course of history, love has driven men and women to strange extremes. In this tragedy it is the love and passion that help Juliet to attain her womanhood. She does not want to be dependent on parents any more. Being prepared to take full responsibility for her actions, she expresses a desire to make decisions about her own life and to emerge from unconditional subordination to the parents. To prove her inner strength and devotion, she allows Romeo to leave Verona because otherwise, he would be arrested and convicted. Romeo's love is the most important thing in the world for her. At the end, she commits suicide, which is from a religious point of view one of the most serious crimes, rather then to live without him.

Cordelia - William Shakespeare found the inspiration for the tragedy *King Lear* in several works. The primary source of the tragedy remains the *Historia Regum Britanie* written in the twelfth century. In this particular adaptation of King Lear's story, the English writer Geoffrey of Monmouth brings on the stage the role of Cordelia as the English Queen. But Cordelia's name is probably derived from the Spencer's *The Faerie Queene*. Shakespeare was not the first writer who dramatized the subject. The author of a play called *The True Chronicle History of King Lear and his three daughters* which was performed in public for the first time around the year 1594, eleven years before Shakespeare's adaptation. In general, the author presents two portraits of women.

Importance of Cordelia in the tragedy -

After the kingdom is divided between Goneril and Regan, they are entrusted with power to control and influence directly what will happen. The role of Cordelia in the play stands for the main starter" of the plot. At the moment when she refuses to obey King's wish to describe the love for him, the action gains the speed. Lear is obliged to spend the rest of the life under

Scanned with OKEN Scanner

the patronage of two daughters who blinded the old man by hypocritical flatteries which practically result in his madness. The symbolic reunion of the father and daughter effects the re- establishment of the kingdom but also the victory of love and mercy over the malice and hate. The character of Cordelia represents in the tragedy King Lear a heroine who lifts and carries onwards the imaginary burden of humanistic heroes.

Desdemona – Othello is a tragedy inspired by an allegedly true novella called Un capitano moro in the collection Hecatommithi by an Italian author Giraldi Battista Cinthio. It is assumed that William Shakespeare used the original Italian version as a primary source and there seems to be no other versions of the story. Desdemona is a name adapted from a Greek name Disdemona, which could be translated "unfortunate" Desdemona is a daughter of the Venetian senator called Brabantio. She is a modest, gentle woman who represents the most straight and self-possessed woman character of the tragedy. Regarding the language issue, she does not use long and complex sentences as men do. However when she speaks, every word has a particular value. Before the time when Desdemona is brought on the scene, the author presents a method of introducing her character by a conversation among three people: her father, Iago and Roderingo. Surprisingly, everyone´s opinion about her differs markedly.

Importance of Desdemona in the tragedy

During the play Desdemona embodies all the gentleness, the sweetness and attached affection which is placed by the author in designed contrast with the character of Iago is not afraid of abusing Desdemona's nature in order to take his revenge on Othello for not having been promoted to the position of Othello's lieutenant. He is very well aware that the most painful revenge would be carried out through Othello´s beloved Desdemona.

William Shakespeare presents Desdemona as a noble woman, a perfectly educated daughter of a leading Venetian senator. She embodies a true tragic heroine of that time: she marries a Moor against the father's will, against all prejudices and without any hesitation she follows him on the island of Cyprus to the war against the Turks. Her bravery and strength are also accompanied by a boundless devotion. Unfortunately, she is as idealistic as her husband and they both have no idea that the society could be engulfed by selfishness. What is more, as she remains so inexperienced concerning the issue of marriage, she does not manage to dispel the impending jealousy of her husband and quite on the contrary, she unwittingly stirs it up. On the other hand, it would be exaggerated to claim that it was just Othello's jealousy that kills Desdemona. She becomes a victim of the naivety, of deluded belief in her husband and of losing faith in human dignity.

Conclusion -

On the basis of the analysis of Shakespeare´s female characters I've come at the following conclusions.

William Shakespeare shows women in the unusual roles of a wide variety of character features. His female characters are able to manifest female emancipation and to resist the contemporary standards which does not respond to a typical portrait of a Renaissance woman. The heroines of his tragedies are often at the crossroads. The women silently suffering from lack of love – either from a lover or a father, without the possibility to freely express themselves and decide for themselves, are driven to the margins of society is independent from a social

Scanned with OKEN Scanner

circles in which they live. It can be observed that with a growing position in the social scale the heroine is increasingly oppressed by the rules and norms of that time. Despite being directed inexorably to a tragic end, all analyzed heroines - Ophelia, Juliet, Desdemona and Cordelia, remain winners. Catharsis emerging in the tragic ending of the plays outlasts in the viewer or reader long after the tragedy ends. For example, in Romeo and Juliet both warring families reconcile over the death bodies of lovers, and together they build a statue of pure gold symbolizing that cruel times and time as such can be overcome by the power of love.

References –

1. Adams, Joseph Quincy. A life of William Shakespeare. London: Constable, 1923. Print.
2. Bryson, Bill. Shakespeare: the World as a Stage. London: Harper Perennial, 2008. Print.
3. Dodd, A. Life in Elizabethan England. New York: G. P. Putnam's Sons, 1961.Print.
4. Fripp, Edgar Innes. Shakespeare : Man and Artist. London: Oxford University Press, 1938. Print.
5. Ford, Boris. The Age of Shakespeare. Harmondsworth: Penguin Books, 1982. Print.
6. Harris, Frank. The Man Shakespeare and his Tragic Life Story. London: Frank Palmer, 1909. Print.
7. Jameson, Anna. Shakespeare's Heroines. London: J.M. Dent, 1901. Print.
8. Loomba, Ania. Gender, Race, Renaissance Drama. Manchester Manchester University Press: 1989. Print
9. Shakespeare, William. Tragedie I. Trans. E.A. Saudek. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1958. Print.
10. Spencer, Hazelton. The Art and Life of William Shakespeare. New York: Harcourt, Brace, 1940. Print.
11. West, Rebecca. The Court and the Castle. New Heaven: 1958. Print.
12. Wilson, J. The Elizabethan Shakespeare. London: Humphrey Milford, 1929. Print.

Scanned with OKEN Scanner

RNI MAHMAR
36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal
UGC-CARE LISTED
Special Issue-V, Volume-IV

Current Scenario in Languages, Social Sciences, and its Impact on Social Development

March 2022

Chief Editor:
Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Executive Editor:
Prof. Dr. D. S. Tikate
Principal
Deshbhakta Sambhajirao Garad
Mahavidyalaya, Mohol (Solapur),

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

Akshar Wangmay' UGC Care Listed, International Research Journal, ISSN: 2229-4929, March 2022, Special Issue-V Volume-IV
"Current Scenario in Languages, Social Sciences, and Its Impact on Social Development"

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1.	भारतातील बालकामगार: एक गंभीर समस्या प्रा. डॉ. प्रकाश यशवंत बुरुटे	1-4
2	डॉ. एस. आर. रंगनाथन यांच्या ग्रंथालयशास्त्राच्या पाचव्या सिद्धांतानुसार महाविद्यालयीन ग्रंथालयातील कर्मचारी संख्येतील वाढ : एक अभ्यास अंबादास वसंत खिलारे, डॉ. दिलीप डी. मेश्री	5-9
3	लोकशाही व्यवस्थेत गांधीजींच्या अर्थविचारांची उपयुक्तता डॉ. अशोक बाबुराव जाधव	10-13
4	1986 व 2020 च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांचा अभ्यास श्री. शिरीष शामराव बंडगर	14-18
5	स्त्रीवाद, स्त्रीवादी साहित्य : संकल्पना आणि स्वरूप प्रा. डॉ. शत्रुघ्न फड	19-23
6	असंघटित क्षेत्रातील महिला कामगारांचे मानवी अधिकार डॉ. अंगद नरसगोंडा पाटील	24-26
7	धारणीय विकास लक्ष्य गरीबी व भुखमरी की पूर्णतः समाप्ति स्वाती रमेश भोवते	27-31
8	शाश्वत विकास अर्थ, ध्येये आणि महत्व प्रा. डॉ.भगवान निंबा गिरासे	32-35
9	ठाणे जिल्ह्यातील कारखान्यांमुळे होणाऱ्या हवा प्रदूषणाचा भौगोलिक अभ्यास प्रा. डॉ. सुरेश जे. फुले, श्री. दिपक हि. महाजन	36-40
10	हिंदी साहित्यप्रेमियों का हिंदी सिनेमा निर्माण में योगदान (कहानी के संदर्भ में) प्रा. डॉ. दत्तात्रय सदाशिव अनारसे	41-42
11	संत तुकारामांच्या अभंगातील समाज जीवन : एक शोध प्रा. डॉ. सोनवले राजकुमार रंगनाथ	43-47
12	यात्रा साहित्य में भारतीय दर्शन डॉ. विक्रम रामचंद्र पवार	48-51
13	भारतेंदु युग के आलोचक भारतेंदु हरिश्चंद्र प्रा. टोंगारे हिरामण देवराम	52-53
14	विनयन संकाय के पूर्व-स्नातक छात्रों की शैक्षणिक उपलब्धि के संदर्भ में शैक्षणिक आकांक्षाओं का अध्ययन डॉ. जयंतिलाल राठोड	54-58
15	भारतीय सांसदीय लोकशाही समोरील आव्हाने डॉ. लोकेशकुमार एच. नंदेश्वर	59-65
16	समकालीन मराठी कादंबरीवर जागतिकीकरणाचा झालेला परिणाम आणि साहित्यिकांचा बदललेला दृष्टिकोन प्रा. समाधान गायकवाड	66-68

Scanned with OKEN Scanner

हिंदी साहित्य प्रेमियों का हिंदी सिनेमा निर्माण में योगदान (कहानी के संदर्भ में)

प्रा. डॉ. दत्तात्रय सदाशिव अनारसे
विभागाध्यक्ष एवं सहायक प्राध्यापक
कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, माढा जिला- सोलापुर ४१३२०९
dattatrayanarse@gmail.com

सारांश -

मनुष्य अपना जीवन सुचारू रूप से जीने के लिए समूह करके रहता है, जिससे वह अपने आपको सुरक्षित महसूस करता है। व्यक्ति को अपना और अपने समूह का विकास करने के लिए एक दूसरे से भाव-भावनाओं एवं विचारों का संचार करना होता है। हमारी लोकपरंपराएँ, लोकानुरंजनकारी कार्यक्रम, नुक्कड नाटक, राम कथा, रामलीला, महाभारत कथा, भजन, कीर्तन आदि के माध्यम से सामूहिक रूप से 'समूह राचार' अत्यंत सफलता पूर्वक संपन्न होता है। आधुनिक काल में फिल्म, फोरम, सामूहिक वाद-विवाद, नाटयशालाओं में सामूहिक अवलोकन समूह संचार रूप है।

मीडिया की कथा बडी रोचक, सुखद एवं सुखांत है। वह सृष्टि के आदि से संकेत, बोली, चित्र, चित्रांकन, चित्रभाषा, लिपि, पत्र, सूचना पत्र, पुस्तक, समाचार पत्रों से सिनेमा, रेडियो, टेलीविजन, कम्प्यूटर्स, सैटेलाईट तक से जैस सपूर्ण विश्व के जनमानस का शृंगार करती है, प्रतिनिधित्व करते हैं।

कुंजीपटल - लोकपरंपराएँ, लोकानुरंजनकारी कार्यक्रम, समूह माध्यम, फिल्मांतरण फिल्म सिध्दांत, सामाजिक यथार्थवाद, कथा साहित्य को अपने फिल्मों का आधार, कथात्मक गदय साहित्य में कहानी और उपन्यास आदि।

विषय परिचय -

परंपरागत माध्यमों के स्थान पर आपसी संचार के लिए सर्वप्रथम इंग्लैंड में सन 1880 में एक सुव्यवस्थित डाक प्रणाली प्रारंभ की गई। जिससे विभिन्न देशों, प्रदेशों में रहने वाले व्यक्तियों का आपस में संपर्क सुलभ हो गया।"[१] हिंदी के प्रचार प्रसार में समूह माध्यमों का योगदान बढ़ा सराहनीय है। दृश्य माध्यमों में सिनेमा की जितनी महत्ता है, प्रायः उतनी और किसी की नहीं है।

19 वीं सदी में भारत में सिनेमा युग का आरंभ हुआ था। सन 1913 मे दादा साहब फालके के ने 'हरिश्चंद्र' फिल्म बनाकर भारत को विशेष रूपसे सिनेमा सामने खड़ा कर दिया। हिंदी भाषा के विकास के दृष्टि से फिल्मों की महत्ता इसलिए दृष्टव्य है कि, फिल्मों में समाज के हर स्तर को, हर पल का जीता जागता साक्षात्कार हो जाता है। सिनेमा में लोगों की भाषा प्रतिफलित होती है। सिनेमा देखकर लोग अपनी भाषा को संपन्न बनाने की चेष्टा करते हैं।

कथा साहित्य का फिल्मांतरण फिल्म सिध्दांत का महत्वपूर्ण अंग है। अंतर्राष्ट्रीय स्तर पर कथा साहित्य के फिल्मांतरण अथवा फिल्म रेडेप्टेशन गहन अध्ययन हुआ है। स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद भारतीय फिल्मों से स्टुडिओ प्रणाली समाप्त हो गई और उसके स्थान पर 'स्टार सिस्टम' हावी हो गया। फिर भी सामाजिक यथार्थवाद वाली गंभीर फिल्में बनती रही। किन्तु हिंदी सिनेमा अधिकांशतः पलायनवादी हो चुका था। ऐसी स्थिति में साहित्य के फिल्मांतरण भी बहुत अधिक संभावना नहीं बची थी। वस्तुतः नव सिनेमा आंदोलन के प्रारंभ होने से पूर्व हिंदी साहित्य के आधार पर बहुत ही कम हिंदी फिल्मों का निर्माण किया गया। नव सिनेमा आदोलन का श्रेय जाता है कि, उसने सर्वप्रथम इतने बड़े पैमाने पर आधुनिक हिंदी कथा साहित्य को अपने फिल्मों का आधार बनाया। इनमें से बहुत से फिल्में बॉक्स ऑफिस पर अत्यंत सफल भी रही और कलात्मकता की दृष्टि से तो ये उत्कृष्ट थी ही।

जगत में साहित्य और सिनेमा का जो संबंध दिखाई देता है। उसमें जो अंतर महसूस किया जाता है। वह हिंदी के साहित्यकार, आलोचक एवं अध्यापक भी सामान्यतः सिनेमा को नीची दृष्टि से देखते हैं। साहित्य और सिनेमा के विशिष्ट और एक-दूसरे से स्वतंत्र स्वरूप को अधिकाधिक स्पष्ट करते हैं। दोनों के सर्वथा पृथक स्वरूप के समझे विना हम फिल्मांतरण की प्रक्रिया को भी भलीभांति नहीं समझ सकते।

कथात्मक गदय साहित्य में कहानी और उपन्यास सबसे महत्वपूर्ण है। नाटक साहित्य की विद्या आवश्यक है, किन्तु उसकी सार्थकता प्रस्तुतिकरण में ही होती है। प्रस्तुतिकरण के लिए उसे अभिनेता, निर्देशक, नेपथ्य, दर्शक आदि साहित्य के रूप में भी उसका अनन्य साधारण है। ये तो साहित्य विश्व की सबसे प्राचीन कलाओं में से एक है और

Scanned with OKEN Scanner

सिनेमा नवीनतम लेकिन दोनों कलाओं ने एक दूसरे को बहुत प्रभावित किया है। विश्व साहित्य के आधार पर अनेकानेक उत्कृष्ट फिल्मों का निर्माण किया गया है। इस प्रकार हिंदी सिनेमा और हिंदी साहित्य का भी अनेक बार संगम हुआ है |

हिंदी साहित्य और सिनेमा का अध्ययन का विषय एवं स्वरूप इस अर्थ में सर्वथा नूतन और अपारंपरिक है कि, सामान्यतः केवल साहित्य के ही किसी काल विशेष और विधा विशेष के संदर्भ में किसी कवि या लेखक के कृतित्व पर शोध कार्य होते रहे हैं। साहित्य और सिनेमा जैसे दो अत्यंत महत्वपूर्ण कला रूपों के तुलनात्मक अध्ययन हिंदी में अभी भी विरले ही है। किंतु साहित्य और सिनेमा में प्रारंभ से ही न्यूनाधिक रूप से समान रूचि होने की आवश्यकता है।

हिंदी साहित्य और सिनेमा की शुरूआत प्रेमचंद की कहानी या उपन्यास पर चल-चित्र से हुई। वही चलचित्र के रूप में 'मिल' सन 1934 में (अजंता सिनेटोन मुंबई) निर्माण हुई। इसमें प्रेमचंद की कहानी में इतने परिवर्तन कर दिये है कि, फिल्म में उसे पहचान पाना ही कठिन है। "यह है प्रेमचंद की हत्या। यह प्रेमचंद की कहानी (नदी). फिल्म के डायरेक्टर और मालिक की कहानी है।"[2]

प्रेमचंद को मुंबई जाकर निराशा मिली, क्योंकि वह बडी आशाएँ लेकर मुंबई गए थे। फिल्मों के माध्यम से वे अपना साहित्य आम जनता तक पहुँचा पायेंगे | भारत में साक्षरता का स्तर बहुत नीचा होने के कारण और दूसरे लोगों में गंभीर साहित्य पढ़ने की बहुत अधिक इच्छा न होने के कारण प्रेमचंद को यह आशा थी कि, फिल्मों के माध्यम से वे उस लक्ष्य को प्राप्त कर पायेंगे | जिस छापखाने के माध्यम से नहीं प्राप्त कर पा रहे हैं। उन्होंने देखा कि, हिंदी फिल्मों पर तो व्यावसायिकता हावी हो चुकी है | किंतु प्रसिध्द कथाकार और सफल लेखक कमलेश्वर के अनुसार, "मजदूर को लेकर सेंसर ने आपत्ति उठाई थी | तत्कालीन पूजीवादी साहित्य साम्राज्यवादी ताकतों को उस फिल्मों में एक ऐसी दिखाई पड़ी | जिससे उनकी नीचे हिल सकती थी। अतः सेंसर ने से पहले फिल्म का नाम बदलकर 'मजदूर' से 'सेठ की वेटी' कर दिया। इसके साथ ही मजदूर इलाकों में इस फिल्म के प्रदर्शन पर सख्त पावंदी लगाकर पंजाव में को प्रदर्शित किया गया। इसके वावजद यह फिल्म सफल हुई थी। सेंसर इसके बाद वेचैन होना स्वाभाविक था। 'सेठ की वेटी' के वाद भी इसके नाम में परिवर्तन करके इस फिल्म को बुरी तरह काट छांटकर प्रदर्शित किया गया | यह फिल्म प्रदर्शित होने के वाद असफल हुई और यह असफलता सेंसर के पत्र के कारण मिली। रचनात्मक स्तर पर इस से प्रेमचंद जी क्षुब्ध हुए और इसी वजह से उन्होंने फिल्म के माध्यम को अपने लिए उपयुक्त नहीं समझा। फिल्म के लेखक के रूप में यदि प्रेमचंद को सफल होने दिया गया होता तो हिंदी सिनेमा का इतिहास ही दूसरा होता... तथ्य यह है कि प्रेमचंद की असफलता के पीछे एक सुनियोजित षड्यंत्र था।"[3]

साहित्यिक कृतियों का सर्वाधिक फिल्मांतरण नवसिनेमा आदोलन के अंतर्गत हुआ है। नवसिनेमा आंदोलन के प्रारंभ होने में फिल्म वित्त आयोग की ही भूमिका रही।

निष्कर्ष –

निष्कर्ष रूप में कहा जा सकता है कि, नवसिनेमा आंदोलन के अंतर्गत गुणवत्ता और परिमाण की दृष्टि से हिंदी साहित्य का सर्वाधिक फिल्मांतरण हुआ। नवसिनेमा आंदोलन के अधिकतर फिल्मकारों ने ऐसे फिल्म बनाई जिन्हें दर्शकों न भी पसंद किया और फिल्म के पारखियों ने भी | अतः हिंदी साहित्य के फिल्मांतरण दृष्टि से हम इस युग को फिल्मांतरण का स्वर्ण युग कह सकते हैं।

संदर्भ सूची

1. डॉ. लक्ष्मीकांत पांडे - संचार माध्यमों में हिंदी का प्रयोग, 10
2. प्रेमचंद - रचनावली भाग :19 पृ.444
3. कमलेश्वर - मेरे साक्षात्कार पृ- 277

Scanned with OKEN Scanner

सोलापूर विद्यापीठ अर्थशास्त्र परिषद, सोलापूर.

१६ वे वार्षिक अधिवेशन

आयोजक

रयत शिक्षण संस्थेचे,

कला व वाणिज्य महाविद्यालय

माढा, जि. सोलापूर.

(नॅक पुनर्मूल्यांकित A+, CGPA-3.26)

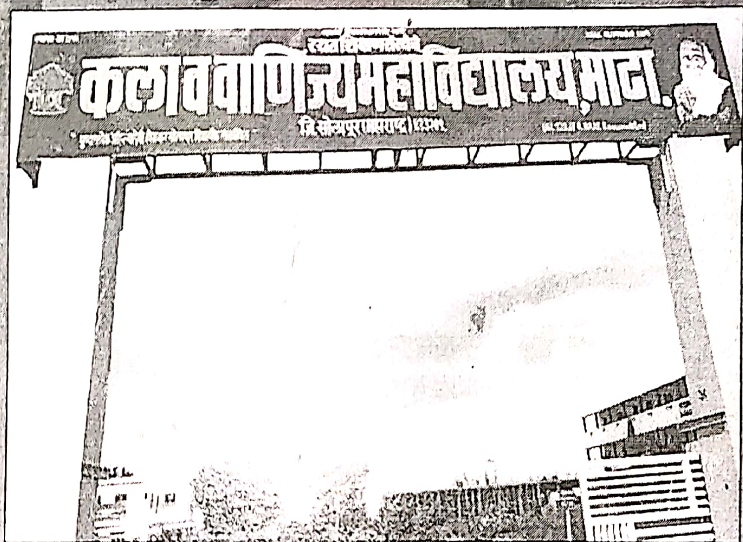

अर्थवाणी

बदलत्या आर्थिक परिस्थितीमध्ये सहकारी चळवळीचे भवितव्य

रविवार दि. ६ मार्च २०२२

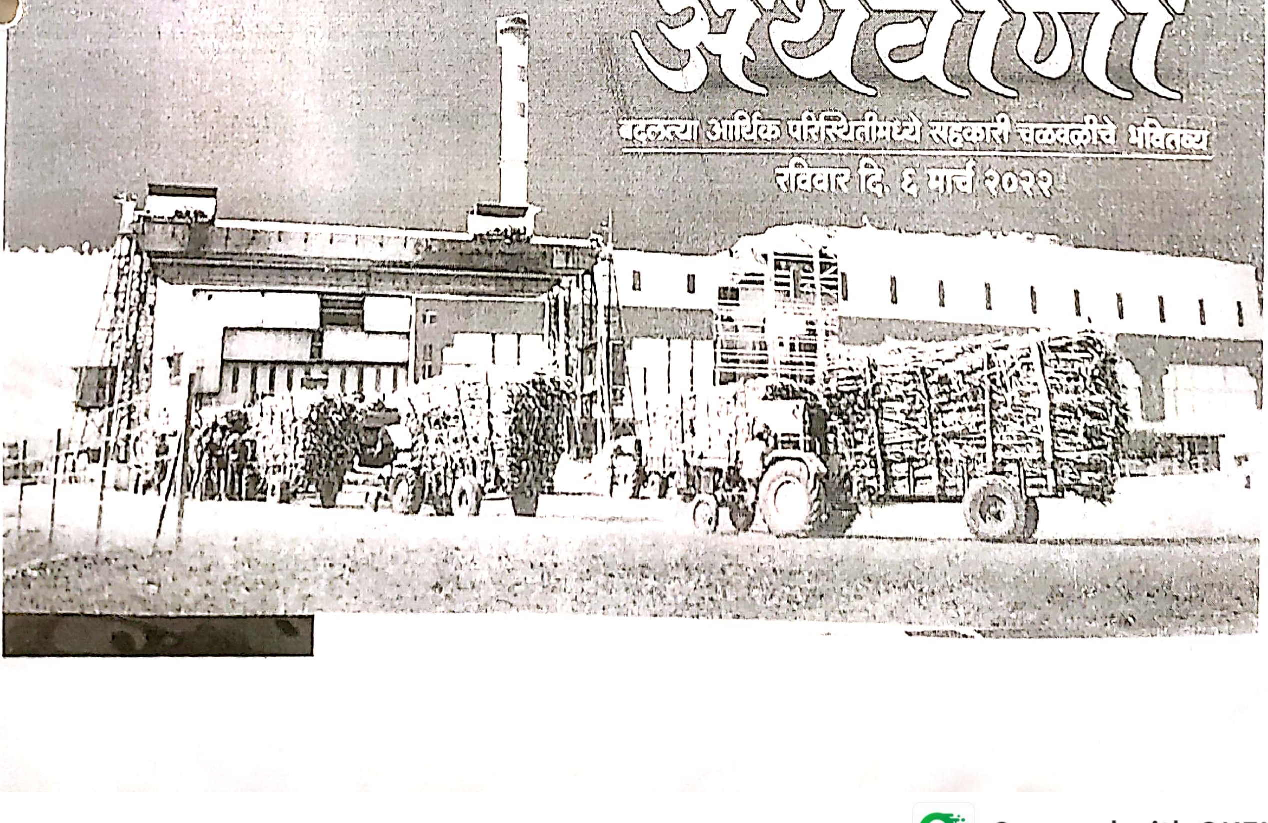

Scanned with OKEN Scanner

Content

Sr. No.	Title & Name of The Author (S)	Page No.
१.	Challenges and Prospects of Co-Operative Societies in India Dr. Digamber Bhagwat Bhoge, Dr.Shinde Pandurang Bhanudas	१
२.	सहकारी क्षेत्रातील राजकीय हस्तक्षेप डॉ. सतीश घाडगे	९
३.	महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्याची सद्यस्थिती प्रा. डॉ. अनिल कांबळे	१५
४.	महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीचे भवितव्य एक अभ्यास डॉ. नितीन आप्पासाहेब बाबर	२०
५.	Economic Impact of Covid-19 Lockdown on Co-operative Spinning Mills: A Case Study of Shetkari Sahakari Sutgirani Maryadit Sangola Sonal Shashikant Bhunje	२६
६.	Energy Co-operatives and Rural Electrification Mr. Janrao Rakesh Rohidas	३२
७.	The Role of Credit Co-operative and Non Credit Co-operative in Rural Development Prof. Dikonda Rupali Govardhan	४०
८.	Impact of New Economic Policy on Co-operative Sector in India Miss. Mohini Mukund Tambile	४५
९.	सहकारी साखर कारखान्याची आजची स्थिती अजिंक्य अशोक पारडे	४९
१०.	श्री.संत कुर्मदास सहकारी साखर कारखाना लि: भुताष्टे गावातील आर्थिक विकासातील भुमिका प्रा. वाघमारे व्ही.वी. कु सपना ज्ञानेश्वर पाटील, अमृता सुहास ढेकळे	५३
११.	भारतातील सहकारी चळवळीसमोरील निश्चलनीकरणाची आव्हाणे डॉ. संतोष पोपट काळे	५६
१२.	आर्थिक विकासातील नाबार्डची भूमिका संकल्प सुनील बारबोले	६६
१३.	ग्रामीण विकासातील सहकारी दूध व्यवसाय संस्थांची भूमिका प्रियंका शहाजी पाटील, अमृता जालिंदर साळुंखे	७०
१४.	नाबार्डची शेती क्षेत्रातील भूमिका शिवानी मुकुंद कुर्डे, मानसी सुनील जाधव	७३
१५.	सहकारी चळवळीचा इतिहास– भारतीय अर्थव्यवस्थेत त्याचे योगदान डॉ. होटकर श्रीकांत जे .	७६
१६.	सोलापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी घाऊक व किरकोळ ग्राहक भांडार मर्या. सोलापूर याची आर्थिक स्थिती व ग्राहक समाधानाचा अभ्यास डॉ. अविनाश पंचप्पा जग्गा, श्री. रेवप्पा सिद्धप्पा कोळी	८७
१७.	The Problems and Challenges of Cooperative Sectors in India Dr. H. N. Kathare, Mr. S. P. Raut	९८

Scanned with OKEN Scanner

The Role of Credit Co-operative and Non Credit Co-operative in Rural Development

Prof.Dikonda Rupali Govardhan
Assistant Professor,
Department of Economics,
Arts & Commerce College, Madha. Dist Solapur.

Introduction:-

In India, the co-operative society Act was passed in 1904, but it was replaced by the co-operative societies Act 1912 with more comprehensive legislation. Finally day by day Indian co-operative movement was strongly set up under the supervision of the co-operative societies act, and also by the Reserve Bank of India through the banking regulation act before the implication of the co-operative societies Act. Indian co-operative movement is not well as for the development of rural area and Banking system.Without credit, much more activities cannot be initiated, in the economy. This necessary credit is supplied, among other agencies; by the co-operative Bank. A co-operative bank is a modern phenomenon that was first witnessed in Germany, co-operative credit institutions [3] (B.L. Mathur), both in the short-term and long-term structure plays a crucial role in the dispensation of credit for agriculture and rural development.

Key Words: - Credit Co-operative, Non Credit Co-operative

❖ **Objective:-**

1) To highlight the Role of Credit Co-operative and Non Credit Co-operative in Rural Development
2) To study Importance of Credit Co-operative and Non Credit Co-operative in Indian Economy.

❖ **Research Methodology:-**

The researcher adopted research design of descriptive research.

I) Descriptive Research:-

A descriptive study is concerned with specific research areas and the selection of the research topic. The study will rely on secondary data. The available literature was collected and reviewed in the present study. The sundry sources of this thesis included

Scanned with OKEN Scanner

various publications of the Government of Maharashtra, Union Government of India, Reports on the banking sector, RBI Publications, different books, Websites; it is considered and used for the need and requirement of the study.

❖ MEANING AND DEFINITION OF COOPERATION

As per the definition given by the International Labour Organization (ILO), A Cooperative society is an association of persons, who assemble for their common cause and work together voluntarily on democratic lines.

CREDITCOOPERATIVES:-

❖ Co-operative Banking Structure:-

In India, the co-operative society Act was passed in 1904, but it was replaced by the co-operative societies Act 1912 with more comprehensive legislation. Finally day by day Indian co-operative movement was strongly set up under the supervision of the co-operative societies act, and also by the Reserve Bank of India through the banking regulation act before the implication of the co-operative societies Act. Indian co-operative movement is not well as for the development of rural area and Banking system.

Co-operative Banks are formed on the principle of co-operation to extend credit facilities to farmers and small-scale industrial concerns and to promote, in general, the habit of thrift and self-help among the low and middle-income groups of the society [2] (B.L. Mathur). These co-operative Banks are being to control and to improve the credit system. The distinguishing feature of the co-operative bank is the absence of a profit motive. Co-operative banks are very helpful to meet the requirements of small farmers, artisans, etc. In India, co-operative banks have been the pioneers in mobilizing rural deposits. Today, however, the co-operatives banks have been putting more weight on their lending activities than on deposit mobilization. Before going to study it is necessary to study the co-operative Banking's importance, with the help of this factor, co-operative movement becomes strong for the improvement of financial inclusion in India.

❖ Co-operative Banking structure in India:-

In the year 2004, it is a historical landmark in the Indian co-operative movement to making a hundred years of its glorious existence in India. Co-operative banking has a three-

Scanned with OKEN Scanner

tier structure. At the top, there is the state Co-operative Bank at the state level.[4] (B.L. Mathur) this is the apex bank that governs all the co-operative banks in the state. At the intermediate level, there are central co-operative Banks. There are generally one Central Co-operative bank in each district. Based on the pyramid, there are primary agriculture credit societies at the village level. Each higher-level institution is a federation of those below with membership and loan operations restricted to the affiliated units.

Graph 1.1 Pyramid of Co-operative Banking Structure

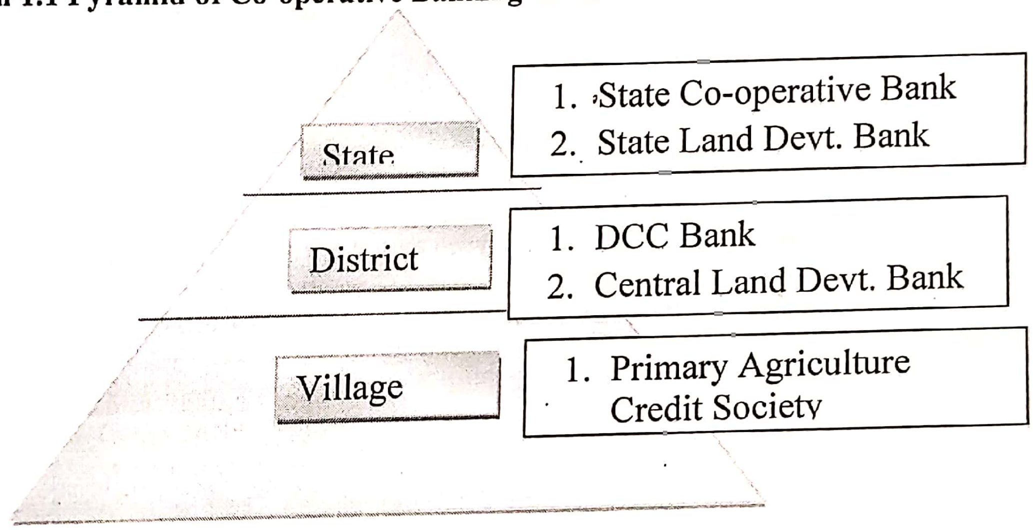

Sources: - (Mathur B.L.2008)

Graph No.1.1 indicates the co-operative banking structure in India. A co-operative bank is three-tiered structures which offer short-term and medium-term credit. A study group of the National credit council presided over by Dr. D.R. Gadgil, has stated that the co-operative Banking system is an integrated one and because of its three-tier structure, it has been enabled to extend credit to agriculturists, artisans, and small men in general. These three-tier systems also allow a nationalized flow of resources from the metropolitans'centers to the villages and combine with fairly low costs of operations.

❖ **Primary Agricultural Cooperative Society:-**

The first Primary Agricultural Credit Cooperative Society was registered in 1905 at Dharwad in the former state of Bombay. The PACS used to provide only short and medium term credits (i.e. crop loans) to farmers, but after they were granted the status of multi-purpose societies, the PACS extended theNumber of services, which include distribution of inputs like fertilizers, certified seeds,Insecticides, consumer goods, storage facilities and marketing of agricultural produce
To farmers at the village level.

Scanned with OKEN Scanner

State	Number Of Societies	
	2016	2019
Northern region	11558	13,431
North-Eastern region	3500	3,396
Eastern region	19,421	18,620
Central region	15357	15,478
Western region	29633	29,797
Southern region	14525	14,516
All India	93995	95,238

Source: -https://en.wikipedia.org/wiki/Primary_Agricultural_Credit_Society

- **District Central Cooperative Banks**

The District Central Cooperative Banks are the nodal banks for production credit at The district level these banks provide finances to Primary Agriculture Cooperative Societies at grass roots level. The borrowings from these banks flow largely from NABARD, The DCCBs function as fully-fledged banks at the district level and accept deposits from non-members also, but advance loans only to the members

- **State Cooperative Banks**

The State Cooperative Banks (SCBs) are the apex cooperative organizations for Production credit, i.e. short and medium term loans, at the state level. These banks Are classified as scheduled banks and perform all the business that a normal bank Performs. District Central Cooperative Banks, and also supervise, monitor and control Their operations.

NON-CREDIT COOPERATIVES:-

- **Cooperative Marketing:-**

The need for cooperative marketing was realized in view of the growing malpractices Prevailing in buying and selling of agricultural produce. The producers were not Getting the due share of their agricultural produce. They were forced to sell their Produce on through away prices. So as to protect farmers, marketing cooperatives Emerged after the enactment of Cooperative Societies Act 1912. Accordingly, an Integrated programme of cooperative marketing was planned and a cooperative

- **Processing Cooperatives:-**

The important ones among them are the sugar, spinning anddairy processing cooperatives, which have not only helped in promoting the economic Well-being of the farmers in the rural areas, but also generated rural employment by deploying a large number of local people and the promotion of ancillary activities.

- **Cooperative Sugar Mills:-**

The second five-year plan also included a programme for starting cooperative sugar Factories. The cooperative sectorcontributes nearly 59% of the total sugar produce in the country. By and large, sugar
Cooperatives have a two-tier structure, i.e. sugar mills at grass roots level and State

Scanned with OKEN Scanner

- **Dairy Cooperatives:-**

Dairy in India is closely interwoven with agriculture and plays an important role in The rural economy. Besides having vast employment potential, dairy provides not only Milk, but also stabilizes farm incomes.Thus small, marginal andlandless farmers play a very important role in milk production in the country. Theneed to form the dairy cooperatives emerged due to continued exploitation of theseweaker sections of the rural population by the private local dairy owners and other Traders

- **Conclusion:-**

The government of India accepted a five-year plan, in which revitalization of the co-operative movement, and ensuring their viability and profitability to make them financially strong and to provide greater assistance of rural credit to the farmers by increasing their loan and resources through the mobilization of rural small savings. At present, the co-operative movement is working as thefacilitators for linkage of small groups and the women participation with credit institutions.

Scanned with OKEN Scanner